

TEESID: Artiklis selgitatakse välja ja tutvustatakse eesti rahvapäraste idiofone ning nende kasutusalasid. Esitatud materjal ei pretendeeri lõplikkusele – artikkel on autori esimene katse pöörata tähelepanu eesti rahvamuusika seni üsna vähetuntud valdkonnale. Idiofonid olid enamasti üsna lihtsal viisil valmistatud helitekitamishahendid või selleks kasutatud tarbeesemed, mis sobisid vajadusel müra-, rütmi- või saatepillideks erinevate tegevuste juures. Vaid üksikjuhtudel valmistati idiofone meloodia mängimist võimaldavateks soolopillideks (nt par-mupill). Idiofonid ja nende kasutamise võimalused on järjestatud endisaegse talurahva eluvaldkondade kaupa, alustades mõnel utilitaarsel eesmärgil teadlikult tekitatud helidest (meelelahutus, signaal, tõrjemaagia jms), mille juures märgati ka kõla esteetilist aspekti, ning lõpetades muusikaliste tegevuste juures (tants, pillimäng kitsamas mõttes) tekitatud helidega.

MÄRKSÕNAD: eesti rahvamuusika, heli tekitamine, idiofonid, rahvapillid

Eesti rahvapäraste idiofonide käsitlust alustan selgitusest rahvapillide uurimisega mitte kursis olevale lugejale. Muusikateadlaste Erich Moritz von Hornbosteli ja Curt Sachsi (1914) pillide teadusliku klassifikatsiooni järgi, mille aluseks on heli tekitamise viis ehk selle füüsikaline protsess, jagunevad muusikariistad nelja suurde klassi:

- 1) **aerofonid** – helitekitajaks on pilli ümber või pilli sees liikuv õhk; suurema osa aerofonidest moodustavad puhkpillid;
- 2) **kordofonid ehk keelpillid** – heli tekitamise aluseks on kahe punkti vahele pinguldatud pillikeel, mis erinevate moodustega vibreerima pannakse (kannel, viiul, klaver);

- 3) **membranofonid** – helitekitajaks on pinguldatud membraanid, mis on valmistatud nahast, kilest või muust õhukesest materjalist (nt trumm, kammipill);
- 4) **idiofonid** (< kreeka k *idios* ‘oma’ ja *phone* ‘heli’) – heli annab pilli materjal ise oma jäikuse või elastsuse tõttu; membraan ja keeled tavaliselt puuduvad. Võib esineda ka idio- ja membranofonide segavorme (eesti umba ehk jauram, saksa *Bumbass*).

Idiofonide areng algas aastatuhandeid tagasi, kui muistsed inimesed hakkasid kokku lööma puupulki, kive või konte, et toetada käte plaksutamise või jalgade trampimisega tekitatavat rütmi.

Märgime, et teatud juhtudel on heli tekitamise aluseks ehk vahendiks – idiofoniks, membranofoniks või aerofoniks – ka inimese keha ise. Mõned uurijad näevadki esimeste muusikariistadena inimese kehaosi, kuigi neid kõikides üldkäsitlustes omaette “pillidena” esile ei tooda. Meenutame siinkohas kas või tavalist käteplak-su, jalgadega trampimist, sõrmedega mängimist hammastel, punnis põskedel või isegi kõrisõlmel, huultega vilistamist, käo kukkumise jäljendamist kahe peopesa abil jms. Inimese kehaosa võib samuti olla ka eset-helitekitajat täiendavaks vältimatuks detailiks, näiteks mingi suus oleva pilli (kas või roost või rukkikõrrest piuk) heli tugevdamine või moonutamine kahe peopesa abil, parmupilli puhul on inimese suukoobas lausa pilli osaks – resonaatoriks, ilma milleta parmupill ei kõlgi.

Inimeste huvi erineva tämbri ja helikõrgusega kõlade vastu, mida võis tekitada erineva suuruse ja eri materjalidest esemetega, viis näiteks ksülofoni tekkimiseni. Läänemaise sümfooniaorkestri löökpillirühmas on säilinud mitmeid päritolult väga vanu idiofone, alustades kokkulöödavatest puuklotsidest ja lõpetades selliste hääletatavate idiofonidega nagu torudest kellad (inglise k *tubular bells*) ja kellamängud.

Kõik idiofonid jagunevad omakorda kaheksasse, paljude alaliigitustega põhirühma (Musical Instruments 1976: 90–91).

1. **Tampivad** idiofonid (inglise k *stamping idiophones*) – heli tekib esemest, millega lüüakse vastu maad või mõnda teist kõva alust, nt kepi või seest õõnsa helitoru (inglise k *hollow tube*, õõnes bam-

busest või puust toru, mille alumine ots on kinnine) löök vastu maad või põrandat, ühe-kahe-kolme nuiaga tampimine uhmris, stepkingades tantsimine.

2. **Tambitavad** (inglise k *stamped idiophones*) – heli tekib alusest, mille vastu lüüakse, nt löök rusikaga vastu söögilaua pealispinda, löök kepiga vastu palki, rütmiline tants augu kohal, mis on kaeatud kõva resoneeriva kattega (seda viimast Eestis ei tunta), jms.
3. **Raputatavad** (inglise k *shaken idiophones*) – heli tekib eset raputades (laste kõristid, kuljused, helisevad metallkaunistused riietel, kõrinatega õllekann jms).
4. **Löödavad** (inglise k *percussion*, ka *struck idiophones*) – valmistatakse sellistena, et heli saamiseks tuleb neid lüüa pulga või erilise nuiaga jms (nt ksülofon, gong, triangel, kõraga (= tilaga) kell, väljastpoolt palgilöögiga helisema pandav kell, eesti lokulaud). See on kõige ulatuslikum pillirühm.
5. **Väristatavad** (inglise k *concussion*) – heli saadakse kahe või enama sarnase osa (= eseme) kokkulöömisega (nt metallist taldrikud, kastanjetid).
6. **Hõõrutavad** (inglise k *friction*) – heli tekib hõõrumisest, mõnikord (nagu muusikalise sae puhul) hõõruvad kaks pinda vastamisi, samuti tekib heli hõõrudes niiske sõrmega mööda klaasi serva, heli võib tekitada ka kampoliga määratud ust sõrmega hõõrudes.
7. **Kraabitavad** (inglise k *scraped*) – heli tekitatakse, tõmmates pulga või muu sellisega järsult üle riibitud või ebaühtlase aluspinnaga (pesulaud, vaalikurikas, käristi, eesti tuhapill-pingipill).
8. **Näpitavad** (inglise k *plucked*, nimetatakse ka *linguaphones*) – heli tuleb ühest või enamast raami külge kinnitatud laastukujulisest keelekesest, mis näppides helisema pannakse (nt parmupill, sansa).

Mõne helivahendi üksühene liigitamine kindlasse ülalnimetatud rühma on vahel raskendatud, sest heli võib tekitada mitut moodi. Selle kohta järgnevalt näiteid.

1. Kirikukella saab lüüa, tõmmates kõra külge seotud nöörist (rühm 4, kõra liigub kindlate võngetega ja rütmis) või pannes teda

võllist, mille külge kell on jäigalt kinnitatud, kiikuma, koguni võlli ümber keerlema – kõra liigub siis vabalt ja ebarütmiliselt (pigem rühm 3?). Kirikukellaga põhimõtteliselt sarnanevat, kuid väikest kerget metallist kellukest (aisakell, karjakell, koolikell) või puust lehmakrappi võib ka käes hoides raputada (rühm 3, muidu rühm 4). Kuid suurt kella võib helisema panna ka väljastpoolt või seestpoolt vasara (kellamängud tornides) või palgiga lüües (nt budistide tempelites Hiinas, Jaapanis jm).

2. Pingi- või tuhapillil mängitakse rütmiliselt kepiga-luuavarrega mööda karedat puitpinda kraapides (rühm 7), kuid mõnikord lüüakse mängu ajal kepiga ka vastu puitlust (rühm 2). Aga kui kepi alumine ots, millega kraabitakse, on pikuti lõhestatud, teevad rangelt võttes põrisevat lisahäält veel kepiotsa lõhestatud, tõmbamisel veidi eenduvad piklikud “keeled” ning pingipilli luuavarre võib liigitada koguni rühma 8, kuhu kuulub ka parmupill.

3. Kui mitu pudelit täidetakse erineva veekogusega, saab pulgaga lüües igalt pudelilt eri kõrgusega heli (rühm 4). Kui tühja pudelisse panna metallist lusikas ja pudelit rütmiliselt raputada, saame pilli rühmast 3. Kui aga võtta mitmekandiline pudel ja sellega kliristada, pöörates seda rütmiliselt vastu siledat pudelit, saame pilli rühmast 5 või 6. Eesti keeles võiks neid kõiki nimetada aga ühise kirjeldava nimetusega *pudelpill*.

Eesti idiofonide kohta on seni vähe sihipäraseid uurimusi ja publitseeritud materjali. Võib öelda, et esmakordselt käsitles eesti rahvapäraseid idiofone kui omaette pillirühma (tõsi küll, koos membranofoonidega) süsteemselt Herbert Tampere 1975. aastal oma raamatus *Eesti rahvapillid ja rahvatantsud* (Tampere 1975: 9–14). Üksikutest pillidest on põhjalikumalt uuritud vaid lokulaudu (Ariste 1934) ja kuigivõrd parmupilli (Tõnurist 1996). Lühiaartikleid mitmetest idiofonidest on avaldatud teatmeteostes *Etnograafiline sõnastik* (Manninen 1925), *Esivanemate varandus* (Vaserik 1993) ja *Eesti rahvakultuuri leksikon* (Viires & Troska 1995). Eesti idiofonide teemat on alalakirjutanu põgusalt puudutanud veel koos Inna Nazinaga avaldatud artiklis valgevene-eesti rahvapillide teemal (Nazina & Tõnurist 2005).

On ehk veidi ootamatu nentida, et seni on üks süsteemsemaid eesti idiofonide käsitlusi avaldatud hoopis vene keeles 1963.

ja 1975. aastal ilmunud *Nõukogude Liidu rahvaste muusikariistade atlas*es (Vertkov *et al.* 1964: 69–70; 1975: 93), mida eesti materjali osas abistasid nõuannetega Juhan Zeiger ja Herbert Tampere. Atlase teises trükis (1975: 93) sai ametlikult eluõiguse omaette muusikariista tähenduses nn *tuhapill* ehk *pingipill*, mis kerkis Eesti üldsuse tähelepanu orbiiti seoses 1970. aastail alanud külakapelli-

Fotod 1 ja 2. Tõstamaalt Tõhela külast pärit lõõtspillimehe Roman Itteri 1971. aastal ansamblile Leegajus tehtud pingipill: üleval mängukorras koos luuavarrega ja all kokkupanduna enne kotti asetamist. Ivan Popovskihhi foto. Igor Tõnuristi erakogu.

Foto 3. Mängimine Tõstamaalt Tõhela külast pärit Roman Itteri 1971. aastal valmistatud pingipillil. Ivan Popovskihhi foto. Igor Tõnuristi erakogu.

de buumiga (vt fotod 1–3). Tol ajal toodi külakapellides rahva ette välja nii traditsioonilisi rütmi- ja mürapille (umba ehk jauram, tuhapill jt) kui loodi ka täiesti uusi (nt kõrinatega lähker), sest kapellides oli tähtis võimalikult paljude inimeste kaasamine ühe-kahe viisipilli mängule.

Rahvapäraseid idiofone on nüüd üsna raske välja selgitada, sest paljud neist, nagu ka nende kasutussfäärid, on juba ammu kadunud. Idiofonide mainimist või kirjeldusi leidub enamasti üsna juhuslikes, tavaliselt muusikalisest temaatikast kaugele jäävates kirjalikes allikates – nii trüki- kui ka arhiivimaterjalides.

Mitmeid idiofone (idiofonina kasutatud esemeid) mainitakse – ja tutvustatakse ka vastava sisuga trükistes – kui laste mänguasju (nt

Kaljuvee 1964: 222, 233; Kalamees 1973: 183, 186; Piiri 2005: 5), tööriistu ja -vahendeid (nt Manninen 1925: 18, 23 jm; Eisen 1925: 12–13, 22–23; Ränk 1934: 41–42, joon 21; Moora 1964: 212), tarbeesemeid (nt Vöti 1986: 7) või kui muid “mittemuusikalisi” esemeid. Rahvapäraste idiofonide väljapeilimine – nende “nägemine muusikariistana” – nõuab nii eelteadmisi kui ka tähelepanu. Samas annab see materjal autori arvates väga palju juurde endisaegse eesti talupoja helimaailma ja eripäraste musitseerimisvormide tundmaõppimiseks ning laiendab ettekujutust eesti rahvamuusikast üldse.

Olgu siinkohal märgitud, et kunagi 1960. aastail kavandatud suurejoonelise Euroopa rahvapillide atlase köidete koostamise üheks põhimõtteks oli just võimalikult paljude traditsiooniliselt kasutatavate helivahendite fikseerimine ja nendekohase teabe publitseerimine. Sellest põhimõttest lähtudes oli näiteks koostatud ja avaldatud üksikasjalik ülevaade endise Tšehhoslovakkia rahvaste pillidest (Kunz 1974).

Käesolevat kirjutist võib siiski käsitleda eeskätt kui eeltööd vastava eesti etnoinstrumentoloogilise materjali kogumiseks ja lahti mõtestamiseks ning see ei pretendeeri mingil juhul lõplikkusele. Seetõttu on autor hoidunud ka pikematest ajaloolistest ekskurssidest ühe või teise eesti idiofoni ajaloosse ning enamasti loobunud kaugemate paralleelide osutamisest (nt kuni Mikroneesia ja muude selliste eksootiliste piirkondadeni välja).

Et üldse välja selgitada eesti talurahva kasutatud idiofonide või selleks “pretendeerivate” esemete ring, on autori arvates uurimise esimesel etapil otstarbekas etnograafiline lähenemine. See võimaldab piiritleda just need endisaegse talurahva eluvaldkonnad, kus üldse tekitati mingisugust sihiteadlikku müra/lärmi või üksikuid helisid (need võisid olla nii rütmiseeritud kui ka arütmilised helid), samuti saab uurida, millega neid helisid või müra tekitati. Seejärel võib juba organoloogiliselt klassifitseerida neid helivahendeid endid ülalmainitud kaheksasse rühma, toetudes kirjutise alguses mainitud muusikariistade klassifikatsioonile. Viimasel siin siiski pikemalt ei peatuta, sest väljaselgitatud helivahendite hulk vajab veel täpsustamist.

Idiofone ja nende kõla püüame lugejani tuua, kasutades rahvaluulekogujate üleskirjutustest nopitud tsitaate, et näidata ilmekamalt, kuidas sõnade sees ja taga võib pilliurija ka muusikat “kuul-

ma” ja “nägema” hakata. Siinkohas osutan veel tänapäeva etnoinstrumentoloogias üha rohkem poolehoidu omandavale kognitiivsele uurimismeetodile, mis arvestab rahvapillide uurimisel rahva enda jutustusi muusikast, pillidest ja pillimeestest. Neid jutte, nagu on hiljuti kirjutanud vene rahvapilliuurija Aleksandr Romodin, peetakse oma-moodi tabamatuks rahvakultuuri ilminguks, neid on isegi raske klas-sifitseerida, pidada omaette folkloorižanriks. Samas on aga need ju-tustused (või koguni lühikesed musitseerimishetke iseloomustused)

[--] traditsiooni enesekirjeldus, nad jutustavad nagu vahetult tema enda eest, ja jutustajateks osutuvad ülimalt kogenud tead-jad ja hindajad inimesed – etnoforid [st küsitletavad inimesed – I.T.]. Ükskõik millise kultuurielendi sõnaline hetkekirjel-dus antakse siinkohas esimesest, kõige otsesemast ja teadliku-mast allikast. Nõnda viiakse läbi traditsiooni loomulik, autentne uurimine, teostatakse tema sügavapõhjaline, seestpoolt tulev, analüütiline interpretatsioon (Romodin 2005: 102–103).

Rahvapillimehi käsitlevad jutustused on kolme liiki: 1) pillimehed endast; 2) pillimehed teistest pillimeestest; 3) mittepillimehed pil-limeestest (Romodin 2005: 107). Rahvapillide (ning käesoleva arti-kli) teema aspektist on tähtis arvestada, et käibel võib olla nii pillimeeste kui ka mittepillimeeste jutte pillidest, nii muusikute kui ka mittemuusikute jutte muusikast.

Mingi heli või müra kaasneb juba iseenesest paljude tööprotses-sidega, kuid mitte kõik need kõlad pole inimeste poolt teadlikult korrastatud ega oma ka ettemääratud kindlat rütmi. Kuid viima-ne, nagu üldiselt teada, aitab korraldada tööprotsessi ning teatud kindlate tööde juures muutub selles osalejate poolt ettemääratav ja ühistegevust stimuleeriv rütm töö õnnestumise huvides obligatoor-seks, ainuvõimalikuks. (Vrd: *Kooti löödi “korda”: oli kolmekoodi lugu ja neljakoodi lugu. Kes korda ei osanud lüüa, ei võetud hulka* – H II 49, 448 (29) < Suure-Jaani khk, Vastemõisa k – Peet Johannson (1893)). Tihtilugu hakatakse selle töömüra ja -rütmi juures tasapisi märka-ma ka kõla või heli n-ö esteetilist aspekti, kusjuures kindel rütm pole enam ainult kvaliteetse töö näitaja, vaid omandab ka teatud “muusikalise” kõrvaltähenduse. Näiteks on niisuguse raske ja tol-muse töö juures nagu omaaegne viljapeks, helitausta muusikaline tajumine ju ilmne, kui öeldi:

Kootidega vilja peksmine pidi minema häälega, nagu laul, see läks kõrgemaks ja madalamaks. Rütmil oli erakordselt suur tähtsus, öeldi lööge kooskõlas! [...] Plika-plaka! (Hargla khk – Inna Tobler-Järva < Erna Tohver, 70 a (1976) – autori valduses).

Alljärgnevalt püütaksegi formuleerida need eesti talurahva töö- ja olmesfäärid, kus esinesid korrapäratud või korrastatud helid ja müra. Nii-suguse, eelkõige kontekstile ja tegevusele keskenduva vaateviisi kohaselt püütakse välja selgitada, liigitada ja kirjeldada eesti idiofone.

I. TÖÖ KÄIGUS SIHIPÄRASELT TEKITATUD HELID

Ia. Töö käigus tekitatud korrapärase rütmiga helid, mida hinnati ka esteetilisest aspektist

1. **Viljapeks kootidega** tekitas erilised rütmid, mis kinnistusid ka vastavates sõnalistes vormelites. Näiteks rehepeks kahe koodiga kostis *kilk-kolk, kilk-kolk*; kolme koodiga *püksid särk, püksid särk* või *unt koplis, unt koplis*. Rehepeks nelja koodiga kõlas *kilk-kolk, püksid-särk, / kilk-kolk, püksid-särk* (AES (MT) 261b, 105 < Kihelkonna khk – Armin Kukk (1939)) või ka *hunt koplis välja, / hunt koplis välja!* (etnograaf Ellen Karu meenutus kunagi välitöödel kuuldust, autori üleskirjutus temalt 1996. a).

Vastseliina kandist on kirja pandud järgmine teade:

Sis kui sikamine¹ ära sai, suurõst jaust sikatus, sis naati kuudiga lüüma, sis olli õige klõpin, nii et paari versta taadõ võis ära kuulda, koh riht pesti. Lüümine olli ja pidi olema takti perrä ära olema peetü, nii et kui setu sedä oles kuulnu, sis tuu oles kõrraga tandsma naanu (H II 71, 525 (1) < Vastseliina khk – Jaan Jakobson (1903)).

Amblast pärinevast murdetekstist loeme, kuidas rehepeksu on kirjeldanud Anna-Marie Toome (73) Kukevere külast 1955. aastal:²

¹ Sikamine = pahmamine – suvilja peksmine viljaladet (pahmast) hobuste, härgade, inimeste jalgaatega tallates.

² Siin ja edaspidi on loobutud murdekogudest pärinevates tsitaatides foneetilisest transkriptsioonist, samuti mõningates allikates kasutatud vältemarkidest teksti loetavuse huvides.

Kui oli reijalune täis [rabatud viljavihke], siis muutkui vardad kätte ja peksma. Sai kahekeisi laetede pial oldud ja lüödud sedasi pits-pats, pits-pats. Na ilus oli kuulata. Kui korda ei saand lüödud, siis oli lüök segamine. Korda piab lüöma (Must 1965: 166).

2. Pesukurikatega löömine toimus kahe kurikaga vaheldumisi, rütmi segiminekut sealjuures häbeneti. Ka selle töö rütmilise kõla kohta tuntakse sõnalisi rütmivormeleid. Nõo kihelkonnas elav Mari Paade (92) on kõnelenud 1957. aastal:

Vaesemba inimese mössiva³ oma rõiva niisama, nuu es püügitä.⁴ Egäl talul olli mösumol'd, mollin lippe⁵ sehen olliva rõiva. Molli üits ots olli laiga, sääl tõlvutedi. Katekeste tõlvuga lüüdi iks lipat-lapat, lipat-lapat, lipat-lapat. Aga jalaperäst⁶ pidi lüüma (Keem 1995: 71).

Iseloomulik on ka järgmine näide. Kui palusin 1980. aasta suvel rahvaluuleekspeditsiooni käigus kaht eakat Vastseliina naist demonstreerida helilindistamiseks pesu tõlvamist kahe tõlvaga, polnud nende esmaseks mureks mitte asjaolu, et nad oma vanuse tõttu ehk ei jõua hästi lüüa, vaid see, et kus seda häbi naabrite ees, kui nad rütmis segi lähevad.

3. Terade uhmerdamine kahe nuiaga. Alice Moora kirjutab raamatu *Eesti talurahva vanem toit* 1. köites (kahjuks konkreetsemalt viitamata):

Teri tambiti kas üksi või suurema viljakoguse ja suure uhmri korral kahekesi. Siis löödi survinuiadega kordamööda vastavas taktis. Lüüa tuli kergelt, raske löömine oli ülearune (Moora 1980: 108).

Johannes Pääsukese filmikatke 1912. aastast, kus on filmitud kahe setu mehe vägagi kiiret ja koordineeritud uhmerdamist kahe nuiaga, ei jäta mingit kahtlust kindlas löömise rütmis (film on ilma helita).

³ Mössiva – pesid.

⁴ Es püügitä – es hautata.

⁵ Lippe – tuhaleelis.

⁶ Jalaperäst – jala järgi ehk taktis [lööma].

Samade meeste foto koos uhmri ja nuiadega on ka publitseeritud A. Moora eelnimetatud raamatus (Moora 1980: foto 22). Kolmekesi kolme nuiaga rütmiline tampimine Bali saarel pikas uhmerdamiskünas on idiofoni näitena esitatud ka instrumentoloogilises kirjanduses (Musical Instruments 1976: 92).

4. **Väikes(t)e ja suur(t)e sepavasara (te) rütmilisi lööke** ja nende löökide heli teatud estetiseerimist võiks käsitleda lausa omaette idiofonina, Muhus on nimetatud vasardamist ka *sepatralliks*. (Eesti Raadio fonoteegis (PA-2202) säilitatav pikem vestlus Muhu seppadega.) Sepavasarate rütmid kajastuvad ka ühes Virumaa programmilises pilliloos *Kuida sepp ja sepapoiss hobuse kabjaraudu taovad* (TMM, M 122-1). Loo üleskirjutaja on August Krikmann, kuid pilli, millel separütme esitati, pole tal märgitud; arvatavasti sobinuks see löötsale.

Noot 1. Kuida sepp ja sepapoiss hobuse kabjaraudu taovad (TMM, M 122-1, s 8, v III, nr 69 < Virumaa – August Krikmann).

5. Isegi **saunavihta** võiks rangelt võttes pidada omamoodi rütmipilliks, kui kindlas rütmis vihtlemise saatel lausutakse saunaloitsu

Aitüma kivi kikerdäjäle... – nagu see nähtub kihnlase Theodor Saare ühest noodistusest.

vihaga:

laulab: Ai - tima kivi-kikerdä-jäle, ai - tima puu - raiu - jale,
 ai - tima saona-tegi - jäle,
 ai - tima veë - vädä - jäle,
 ai - tima saona-küt - jäle,

ai - tima, ai - tima!

Noot 2. Saunaloits *Aitüma kivi kikerdajale...* (TMM f M 11:1/330, LÕS nr 531 < Theodor Saar).

6. Vikati teritamine luisuga võis toimuda mitmes rütmis, mille segiminekut samuti häbeneti. Ka autor ise on kuulnud, õppinud ning kasutanud kord kiireid ja lühikesi luisutõmbeid, kord pikemaid ja aeglasemaid ning harukorral kuulnud isegi sünkopeeritud rütmi ühelt Kose kihelkonnast Ravilast pärit vanemalt naiselt (Virumaal 1970. aastail). Vändra kandist on autoril teada, et inimesed, kes halvasti luisikasid, lasid seda varahommikuti teha oskajamatel niitjatel, sest hommikul kostis oskamatu ebarütmiline luiskamine väga kaugele.

Autori vanaema Rosalie Tõnurist (1885–1976) rääkis, et vikati luiskamise järgi tunti tema sünnikohas Peterburi kubermangu Ljoolino eesti asunduses ära, kus niitsid eestlased ja kus naaberküla venelased. Nimelt eestlastel toimus vikati luiskamine kiirete ja lühikeste, venelastel aga pikkade ja aeglasemate luisutõmmetega. Luiskamise rütmi võis saata ka lausumine, nagu näitab Kuusalu kihelkonnast pärit informandilt üles kirjutatud “Laul luiskamise juures”:

*Ige üöllä, ige üöllä:
 ei sä joua, ei sä joua! –
 Las ma luiskan, las ma luiskan,
 küll siis katsun, küll siis katsun,*

kas ma jouan, kas ma jouan,

vai ei joua, vai ei joua!

(H II 56, 1064 (6) < Jamburgi kreis, Simititsa as < Kuusalu khk,

Kolga rand – Madis Odenberg (1896))

7. Lokulaua löömine mõisates ja talurahva seas tähendas suurte puuvasaratega löömist ülesriputatud laua pihta; seda teemat on varem põhjalikult uurinud Erna Ariste (1934). E. Ariste uurimusest selgub huvitavaid üksikasju. Näiteks olid teada kindlad signaalide rütmivormelid, samuti tekitatava heli estetiseerimine, lüües vaheldumisi kahe vasaraga ja mõlema käega – ühega nõrgemalt, teisega tugevamini. Mõnikord on löödud rütmifraasi lõpus kahe nuiaga korraga. Lokurütme kinnistati ka sõnaliste vormelitega, näiteks *likat-lokat*, *likat-lokat* või *tirulit*, *tirulit*, *tirulit*, *tit*, *tit*. Otsest sõnumit kajastab vormel: *Lõunale, lõunale... nälg käe, nälg käe*. Ehk on näiteks Simunast pärit sõnavormeli *Parra-parra, mürin...* taga just eespool mainitud tugev löök kahe nuiaga korraga rütmifraasi lõpus (Ariste 1934: 15–16)?

On teada, et mõisates lokulööjaid isegi karistati, kui rütm sassi läks, mis muidugi omamoodi soodustas pärisoriste eesti talupoegade rütmitude arengut.

1930. aastatel riigi poolt nõutavad nn tuletõrjelokud elavdasid kuigivõrd lokutraditsiooni. 1950. aastail tegi Rāpinast pärit tartlane Elmar Luhats (1908–1991) eri pikkuses rippuvatest laudadest ksülofoniilaadse *lokupilli*, mis praegugi mõnes rahvamuusikaorkestris kasutusel on. Eeskujuks oli küll, nagu ta autorile kunagi ise rääkis, noorpõlves kodukohas Rāpinas nn Sahari laadal palaganis nähtud naljatlev mängimine puuhalgudel: üks mees tuli puuhalgude sülemiga lavale, teine laotas halud laval laiali ja hakkas keppidega nende pihta toksides mingit viisi mängima. Muide, puuhalgudel mängimisest Eestis muid andmeid pole, on aga üks teade Venemaalt (Vassiljev & Širokov 1973: 19–20).

Ib. Töö käigus tekitatud rütmiliselt korrastamata helid

1. Kariloomade krapid ja kellad olid kasutusel vastavalt loomaliigile. Sarvloomadel – lehmadel, veistel – olid puust või plekist, suuremad või väiksemad kolksuvad krapid, mida on nimetatud vahel ka kelladeks; hobustel aga heledalt kõlisevad, valatud vaskkellad.

Krapid-kellad on seotud hulga uskumuste ja tavadega, mida siinkohas siiski ei käsitleta. Reeglilik oli, et *iga karjane tundis oma karja kellahääled, sest meeles, et laialises laanes mitte loomad ära ei kau* (E 53848/50 < Tori khk, Lõusa k – J. Oidermann (1924)). Karjakellade helinas ja krappide kolksumises tunnetas aga külarahvas ka kooskõla helilist ilu. Juuru kihelkonnas Junnkülas jutustas Ann Pael (78) Mari Mustale 1947. aastal nii:

Iga pere oostel oli oma kell kaelas. Veistel olid koa kellad kaelas. Kangeste ilus trall oli, kui nad läksid ja õhta kui nad tulid: trillat- trallat, trillat-trallat. Ennemalt mu lapsepõlves, siis oli krapp kaelas. Puu krapp oli, kaks kõra⁷ oli sees, seest oli ilusti tühi, siis plõkat-plõkat krõbises teene, kui veis sõi. Pärast olid jälle kellad. Mõnel oli aesakell, teesel oli lai lätskell,⁸ sedamoodi nagu krapp, aga üks kõra sees, krapil on kaks (Must 1965: 106).

Siinkohas võrdluseks – ning näitamaks, kuivõrd täpselt kirjeldas olukorda vana eesti talunaine – väljavõtte slovaki rahvapilliuurija Oskár Elscheki uurimusest sealse pillimuusika stiilitüüpide kohta, kus käsitleti ka karja- ja hobusekellade kõla tähendust:

Selline kellade harmoonia või heterofoonina koos oma kohalike, regionaalsete, aga ka arengulooliste erinevustega, mis seostusid teatud ajaliste stiilikihistustega, kannab endas peale utilitaarfunktsionaalsete ka eredalt väljenduvaid esteetilisi tunnuseid (Elschek 1987: 76).

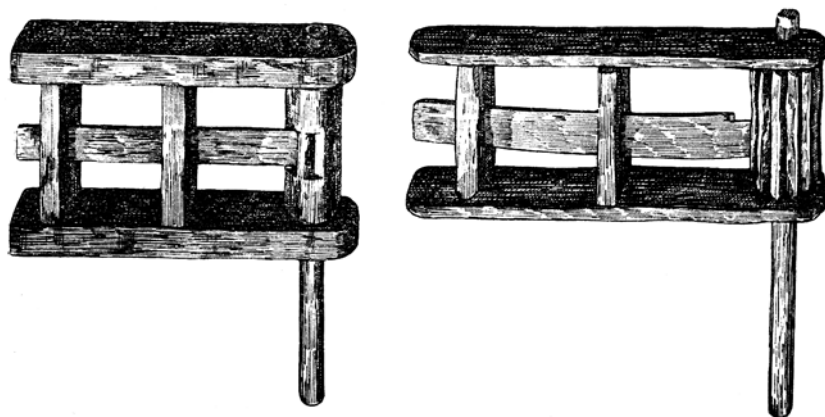
2. Karjuste **käristid** kujutavad endast puust raami, mis keerleb ümber hambulise võlli. Neid kasutati hobuste peletamiseks, metsloomade hirmutamiseks, aga ka huntide ajujahil (Viires & Troska 1995: 106). Külakarjustest jutustades on Mustjalas lisatud:

Räpatid (käristid) olid, sellega irmutati loomi. Nendel oli piisike võllas, see oli pius, kui üritasid ja see tegi tärr! tärr! tärr! (ERA II 157, 385 (11) < Mustjala khk ja v, Ninase k – Amanda Raadla < Leena Ligipärt, s 1897 (1937)).

Euroopas mitmel pool tuntud tavandilist käristamist (nt Elschek 1987: 79; Kunz 1974: 39–40) pole Eestis fikseeritud.

⁷ Kõra – siin: krapil sees rippuv puust tila, samuti (kiriku)kella metallist tila.

⁸ Lätskell – mingi kellaliik, täpsemalt ei ole teada.

Joonis 1. Karjuste kärstid (Eisen 1925: 13).

3. Hobusekarjase tirinui koosnes lühikesest kepist, millele oli kinnitatud piklik rippuv metallrõngastega raudklamber. Viskamisel hakkasid rõngad kõlisema ja hirmutasid loomi. Seda kasutati hobuste kooshoidmiseks ja huntide hirmutamiseks. Eestist on seni teada vaid üks *tirinui* Rõugest, mis asub Eesti Rahva Muuseumis. Üks teade on ka Setust:

Tõiselt olli hobeste ja susse hirmuta jämme nui, selle külen olli hulk raudrõngaid (tirinui), sellega tegi suurt kõrinad (H II 64, 717 < Setu, Pihkva kub, Holmi maakond – J. Orav (1901)).

Sellised tirinuiad on tuntud muide Lõuna-Rootsis ja Põhja-Saksamaal ning mujalgi Euroopas (Berg 1972; Viires & Troska 1995: 285).

4. Loomadega tegelemise tõttu kuulus talurahva varustusse kindlalt ka **piits**. Piits oli vajalik eeskätt hobusel ratsutajale, kuid selle helil-

Joonis 2. Hobusekarjase tirinui (Eisen 1925: 12).

plaksul oli ka karja hoides oma praktiline tähendus nii koduloomade kooshoiu kui ka metsloomade hirmutamise seisukohalt. Õit-silkäimisest jutustades kirjutab J. Orav Setust:

Vahilisel olli pikk roosk, sellega löi kõvva plaksu, et soe ära hirmusi (H II 64, 717 < Setu, Pihkva kub, Holmi maakond – J. Orav (1901)).

Piits oli ka tähtis tseremoniaalne ese pulmatavandis, millest lähemalt allpool.

5. Töö lõpetamise signaale. Ainulaadseks nähtuseks (seni autoril teada vaid üks kirjeldus) võib pidada **heinateo lõpetamise signaali**, millest rääkis Madli Sõster Palmse mõisa lähedalt:

Kõige rohkem lauleti heina lõpetusel. Siis kilkas suur ja veikene. Kui heinalau uks “kinni tauti”, siis tehti niisugust kära, mis kõikidele küla heinamaadele pidi kuuluma. Lau ukse kinnitagumi[ne] oli nii, et see, kes viimse lau ukse noti ette pani, sellesama notiga vähemalt kolm korda vasta lauseina palkisid kõigest jõust virutas, nii et mets kajas. Siis pandi viimne ukse nott ette. Lukku ei panda meil veel tänapäevgi heinalau uksi. Kära järele teati, kes pere oma heinategemise lõpetanud (EÜS VII 220 (1) < Kadrina khk, Tõugu k < Kõrve k – Johannes Sõster < Madli Sõster, s 1842 (1910)).

Pangem tähele, et lüüakse just kolm lööki täiest jõust, kuid nende rütm on kahjuks teadmata.

Siinkohas võiks osutada veel ühele huvitavale töö lõpetamise helilisele signaalile, mis tõestab, et kirjeldatud heinateo lõpumärk polnudki ehk nii erandlik – selliseid nüansse pole seni lihtsalt märgatud (vt ka **pulmade lõpetamise signaali**, millest tuleb juttu allpool punktis III 2j).

Kuusalu kandist on üles kirjutatud:

*Kiiu mõisas oli kolm rehte, rehed pekseti teisipäev ja laupäev. Missuguses rehes kõige enne peksmine lõppes, sealt läks üks reheline teise rehe juure, “poru viskama”. Poruviskaja võttis rehest **kaks kerisekivi ja läks viskas kordamisi** [autori rõhutused – I.T.] vastu teise rehe väravad. Esimise kivi juures ei liigutanud seesolejatest keegi [---]. Niipea kui teine pauk käis, olivad kõik jalul ja naabrirehe poruviskajad kinni võtmas [---] (H II 40, 417 (3) < Kuusalu khk – Jakob Ploompuu ja Hans Rebane (1891)).*

Poru tähendas *Väikese murdesõnastiku* järgi Kuusalus ja teistes idapoolsemates rannakihelkondades võrgukivi (Haak & Pall 1989: 239). Ja (kerise)kive Kiiu mõisas vastu väravaid ju visatigi!

6. Eriliseks nähtuseks on **helisevad kalapüügivahendid** lutsu talvise kudemisaja tarvis. Neid kasutati jää-alusel püügil. Eristatakse kolme erinevat helisevat püügivahendit: a) *lutsumänd* ehk *sort* (gen. *sorta*) Peipsi ääres – mitmeharuline puuvarrega õng, mille küljes metallist “sõrmused”, öeldi ka *lälled* ehk *lelled*. Varrele koputamisel annavad sõrmused heli.

Ann Ope Piirissaarelt seletanud, et *helü* [---] *peab olema mahe, ja kõik sõrmused niisugust ei anna* (tsit: Moora 1964: 212). Heli otstarvet seletasid kalurid sellega, et emaluts hõõrub kudedes end vastu liivast põhja, sellest tekib teatud heli, mille peale isalutsud ligi tulevad. Umbes samasugust heli pidavat kalameeste arvates tekitama ka männa küljes olevad “sõrmused”. Arvatavasti ei teinud häid püügiriistu igauks: “Sortasid on piirissaarlastele “vanasti tsaarriajal” teinud ida pool Lämmijärve, Luukülas elanud vana eestlasest sepp.” (Moora 1964: 212); b) Võrtsjärve ääres kasutati nn *helinatega* püügiviisi jäält ahinguga kala püüdes. Lutsud tulevat metalli heli peale uudishimulikult kokku (Luha *et al.*

1939: 96); c) Peipsil oli tuntud rõngastega peletamisraud kala peletamiseks jää all (Ränk 1934: 41–42).

7. Omapäraseks idiofoni ja kordofoni (keelpilli) vahepealseks riistapuuks – idiokordofoniks – võib pidada Hiiumaalt Reigi kihelkonna Pihla külast teada olevat nn **tuulepilli**. Pill oli kaluri tööga seotud ilmselt kui ilmteataja – ega kalur saanud ju iga tuulega merele minna. Maja välisseinale kinnitati umbes 10 cm vahega kaks paralleelset, keskosas puuklotsiga pingutatud traati (üks *umbes 2,5 jalga pikk, teine vähe pikem*), mille vastu kõlisesid nööridel rippuvad viis puupulka:

Joonis 3. *Lutsumänd* (Manninen 1925: 30).

Kui ilm on tuuline, hakkavad pulgakesed tuules liikuma ning lööduvat vastu traate. Tekkivat niisugune heli, nagu löödaks kiriku kella. Samas külas olevat veel ühes teiseski peres niisugune tuulepill. (ERM EA 16, 390 (3) < Reigi khk, Pihla k < Rootsi k – Erna Ariste < Kreet Tooren (Thoren), 67 a (1932)).

Tuulepilli tutvustaja oli muide eesti-rootsi päritolu naine. E. Ariste teatel on selliseid tuulepille esinenud ka Emmastes (ERM EA 18, 336 – Erna Ariste (1933)).

Üldsõnalisi teateid tuulepillist Läänemere piirkonnas on vaid Soomest (*tuulikannel, -kantele*) (Leisiö 1979: 513; Jääskeläinen *et al.* 1985: 20–21, joon. 23).

8. Üksikute ülestähenduste põhjal võiks oletada, et töö juures tekitati mõnikord ka n-ö mitte otseselt teiseid, võib-olla koguni **maagilise otstarbega helisid**. Näiteks löödi Viru-Jaagupis riide vanutamise ajal kurikaga riiderulli peale, küsides: *Kas lähed külasse, kas lähed külasse?* Sellele vastati: *Ei elades, ei elades*. Arvati, et poisid ei pidavat siis külasse kippuma, kui sel viisil vanutatud kalevist riided selga panid (H II 10, 557 (29) < Viru-Jaagupi khk, Rägavere k – J. Ustallo (1889)). Löögiritm pole teada, kuid lausutavad sõnad pärinevad ilmselt $\frac{3}{4}$ taktimõõdus labajalalaulukesest (vt võrdluseks "valtsi" viisi, mille C-osas lauldakse: *Kas kodu parem, kas kodu parem? Ei elades, ei elades* (noot 3)). Oli see maagiline heliline toiming? Igatahes kangavaalimise protsessi

A

[Siit sei-nast, sealt sei - nast kesk põ-ran-da-le kok-ku.]

B

Uh - tsah-tsah, uh - tsah-tsah!

C

Kas ko-du pa-rem, kas ko-du pa-rem? Ei e-la-des, ei e-la-des.]

Noot 3. "Valts" (ERA II 128, 283/4 < Jõelähtme khk ja v, Ihasalu k – Herbert Tampere < Maria Paemurd, 75 a (1936)).

juurde kurikaga löömine ei kuulu – seal on hoopis teised toimingud kui pesupesemise puhul. Pesukurikas on siin rituaalse toimingu sooritamise (äkki juhuslik?) vahend.

II. LASTE TEKITATUD HELID

1. **Väikelaste kõrinate** valmistamiseks sobis täispuhutud seapõis, kuivatatud ja rõngaks keeratud hanekurk või kasetohust kuubik, mille sisse pandi kahisema hernerid. Tänapäeval tarvitatakse nende asemel vaid tööstuslikult valmistatud plastmassist poekõrinateid, kuid nii endiste kui ka uute kõrisevate esemete funktsioon on ühesugune.

2. **Kokkulöödavate puupulkade** kohta on teateid üllatavalt vähe. Kuid on ka võimalik, et nii lihtsat asja ei peetud rahvaelu kirjeldustes vajalikuks mainidagi. Autori vanaema Rosalie Tõnurist (1885–1976) jutustas oma karjapõlvest Peterburi kubermangu Ljolino eesti asunduses:

Karjas jäntisime. Pandi niisugune kloba ülesse ja kahe pulgaga tagusivad: “Kut’s läheb karja linta-lõnta, saba sorus, pia norus.” Ja siis jälle võeti peenemad pulgad ja hakati taguma: “Kut’s tuleb koju vinta-vänta, pea püsti, saba sirge” (Peterburi kub, Ljolino as – Igor Tõnurist < Rosalie Tõnurist, s 1885 (1964)).⁹

3. Huvitav lastepill on nn **kilk** – puust karbike vetruva pulgaga keskel, millega on võimalik kindlate rütmide mängimine. Eestis kasutati seda ühe teate järgi 19. sajandi lõpus Vändra Tõrvaaugu kõrtnis ka naljaorkestris (ERA II 119, 303 < Vändra khk – Aleksander Jürgens (1936)). Kilk on aimatav ka ühel 1930. aastate fotol Pärnu-Jaagupi kandi pulma naljaorkestrist (vt foto 8). See tõendab, et kilgi kasutus sfäär nalja- või rütmipillina võis tegelikult olla ka laiem kui ainult laste akustilise mänguasjana.

⁹ Siin ja edaspidi tähendab viide autori üleskirjutusele, et vastav käsikirjaline materjal on autori valduses.

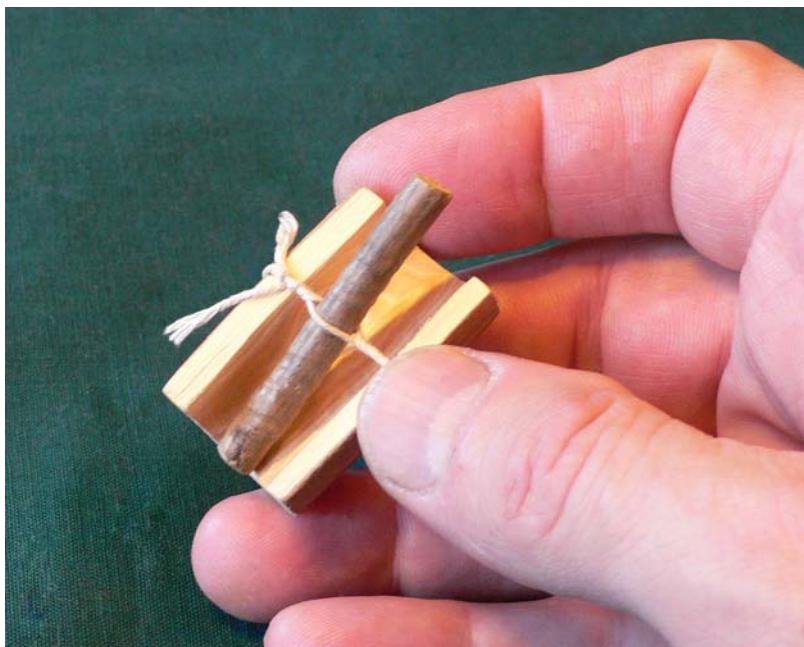

Foto 4. Margus Veenre tehtud suveniirkilk (2006). Ivan Popovskihhi foto. Igor Tõnuristi erakogu.

Naaberalade kohta on kirjandusest seni õnnestunud leida vaid üks teade kilgipillist ja see on Karjala kannase soomlaste *räty* (Jääskeläinen *et al.* 1985: 14, 16, joon 7).

III. TAVANDILISED HELID

1. Pidulik või tavandiline hoburakend aisa- ja loogakelladega ning kuljustega. Järva-Jaanist pärit üleskirjutus annab näiteks väga täpse pildi hoburakendi helivahenditest, nende kooskõlast ja kõlavärvist-tämbrist:

Kellad peal jõululauba, uueaasta ja esimesel pühal [minnakse] ka kelladega kiriku. Aisakellad olid üks ühe, teine teise aisa küljes, üks kõrgema, teine madalama häälega, poest toodud. Aasid mööda, tegid võidusõitu. Nüüd pole talveteedki

(RKM II 197, 61 (53) < Järva-Jaani khk ja al < Metsla k – Selma Lätt < Rosalie Veinberg, 83 a (1965)).

Sama heliline varustus oli ka pidulikul pulmarakendil.

Muuseas, hoburakendi kellade-kuljuste puhul on uurijad viidanud nende tavandilise tähenduse kõrval ka helina utilitaarsele otstarbele – valju helinaga hoiatati juba kaugelt teel liiklejaid hobusõiduki lähenemisest (vt nt Elschek 1987: 76).

2. Pulmadega seotud helinaid ja muid traditsioonilise lärmi tekitamise mooduseid oli mitmesuguseid. Pulmarakendist oli juba juttu.

a. Mainin siinkohas **pruudi ja pruuttüdrukute helisevaid kostüüme**, näiteks Muhu pulmapõll või helisevate tinulistega pulmaseelik sõpu Mulgis jms. Karksist kirjutas Jüri Tiidt 1889. aastal:

No o r i k oli järgmiselt ehitatud: kaelas paks helmekord, seljas oma koetud peenike ame, selle peal pihik, ümber undruk, millel all ääres raua- ja vasetükid kõlisesivad [---] (H II 23, 134 < Karksi khk, Polli v – Jüri Tiidt (1889)).

Muinasaegete eesti rõivaste küljest on leitud mitmesuguseid helina tekitajaid – ripatseid, kuljuseid ja kellukesti. Üldse on palju arheoloogilist materjali, mis ootab veel uurimist.

b. **Peiupoiste piitsade plaksud**. E. Vulfson kirjutas 1908. aastal Moskvast ilmunud raamatus *Этны. Их жизнь и нравы* (Eestlased. Nende elu ja tavad):

Piduliku rongkäigu ees sammub pillimees, mängides rõõmsalt torupilli või löõtspilli, ja alles tema järel talutavad peiupoisiid kättpidi pruuti. Igäihel neist on käes härjasabast piits, mida nad käimise ajal vahetpidamata plaksutavad, millest koos pillimänguga tekib kärarikas, omapärane muusika (Vulfson 1908: 56).

Ühel Eesti Rahva Muuseumis säilitataval Raplast pärit pulmapiitsal on juures seletus:

Pulmapoisid tarvitasiid. Et hästi plaksuks, seoti säärepaelad otsa (Karm et al. 2005: 45).

Setumaal on tarvitatud nii piitsa kui ka kaht pikka peergu, mida korraga ühes peos hoiti ning mis tseremoniaalsel löömisel praksusid.

Piitsaplake kasutasid vanemal ajal mardisandidki (lähemalt allpool seoses martide tseremoniaalsete helidega).

c. **Peergude praksutamine.** Ülal juba mainiti, et Setumaal on peiupoisid tseremoniaalsel löömisel tarvitanud kaht pikka peergu.

Teine teade peergudest on aga seotud pulma rituaalse tantsuga. Ann Rõmmel Reigi kihelkonnast jutustas 1940. aastal:

Kui see nali enam ei tõmmanud, tuli pulma väljatantsitamine. Pillimees istus pingile ja algas “hiiu valtsi”. See oli pulma väljatantsitamise lugu. Peiupoiss tõusis laua tagant üles ja hakkas pulma käima panema. Käes olid tal puu- või piirutükid, millega plaksutas, ise kogu aeg tantsides (ERA II 265, 55 < Reigi khk, Kõpu k – Elli Lauri < Ann Rõmmel, 72 a (1940)).

Järgneb pikk loetelu pulmategelastest, keda ta pidi tantsitama, kusjuures *kõiki tantsitati kolm korda järgimööda nii, et iga korra vahel peeti väike paus* (ERA II 265, 57 < Reigi khk, Kõpu k – Elli Lauri < Ann Rõmmel, 72 a (1940)).

Paneme tähele, et pirdudega plaksutamine toimus pulmas pillimängu ajal, nii et see oli ka nagu kahemeheansambel – toru- või löötspill koos rütmilise (?) saattega pirdudel.

d. Omapärast lärmi tegi Karksi pulmas nn **tuhakott**. 1889. aasta kirjeldusest võib lugeda, et kui pruut oli peiu talu läbi käinud, istuti lauda.

Nüüd algas täieline pidu: söödi, joodi, kaasitati¹⁰ ja tehti nalja. Kolde ees oli “t u h a k o t t” (mees) kirvega. Tema paugutas alajätmata ikka kirvega kolde kõrva pandud kivi pihta. Seda viisi tagus ta, kunni kirvest muud järele ei jäänud kui silm ja vars. Ehk tuhakott küll kui naljategija kolde ees oli, siis oli temal oma ülesanne täita: ta pidi hoolega selle üle valvama, et keegi pulmalistest kolde ligi ei tuleks ja uue perenaese tuharammu ning pesu valgeks minemist ära ei kahetaks (H II 23, 136/7 < Karksi khk, Polli v – Jüri Tiidt (1889)).

e. **Noorpaari äratamine mingi lärmiga.** Ülo Tedre kirjutab, et noorpaar äratati hommikul lauluga, pillimänguga või lihtsalt huikamise ja lärmiga (Tedre 1973: 82). Just tsitaadis mainitud “lärmis” võisid peituda ka idiofonid – näiteks setud kolistasid kepiga ümber aida, milles noorpaar magas (AI ET 8, lk 37 < Setu, Truba k – Alice Moora (1953)).

¹⁰ Kaasitati – lauldi pulmalaule.

f. Huvitav on teade **voodikella** kohta Lüganuselt:

Õhtul jälle, kui pruut peigmehega magama läinud, siis sidund isamees ehk mõni teine nende voodi külge kuhugi kella, kas lamba tillikese või suure lehmakella. Seda tõmmatud siis kustki kaugemalt nõõrist ja isamees laulnud:

Ai till, till, till!

Minu pruudil kell

ja ise tema voodis teki all (ERA II 287, 67 (10) < Lügänuše khk, Purtse Liiva k < Järva-Jaani khk, Orina mõis – Johannes Tagam < Juhan Linde, 74 a (1940)).

Teksti võib mõista ka kahemõttelisena ja toimingut sigivusmaagilisena.

g. Pulmanalja, aga ka ettenähtud müra tekitajana peab mainima kahe põhja ja **kõrinatega õllekanne**. Põhjade vahel kõrisevate herneuste või haavlite kohta öeldi Mustjalas, et tegija või ka jooja olevat hambad kannu pillanud (Võti 1986: 7).

h. Omapäraseks rituaalseks helivahendiks pulmas oli veel **puukulp või varre otsa seotud king kellukesega**. Sellega korjati pruudile või ämmale raha:

Teine hommik pärast suuresööma ja lahjade päeva¹¹ hakkas pruut põrandat pühkima, peen raha visati järjest õlgedesse, pruut muudkui pühkis ja korjas raha [...]. Isamees pannud esimesena raha kulbi sisse – see olnud ämmale. Kulbile seotud kell külge ja kõlistatud siis külaliste ees, kes siis kulbi sisse ämma tarvis raha panid (peigmehe emale) (AI ET 4, lk 76–77 < Iisaku khk – Alice Moora (1953)).

Mustjalas korjati pruudile raha pärast tanutamist:

Siis pruudipoiss võttis pruudi kinga kepiga jalast ja läks tuba kinga ajama. King oli rihmaga kepi külge kinni siutud, kell oli ka sääl külges, see kõlises. Pruudipoiss käis iga nina eest läbi ja ütles: “Austage ruuti!” Siis pandi senna raha ja raha viidi pruudile (ERA II 157, 575/6 < Mustjala khk ja v, Võhma k – Amanda Raadla < Ingel Vikken, s 1864 (1937)).

¹¹ Suuresööma ja lahjade päev – teine pulmapäev peiukodus, kui keedeti erilist putru ning jagati veimi-lahjasid (esimene pulmapäev peeti pidu pruudikodus).

Foto 5. Autori rekonstruktsioon Iisaku pulmakulbist. Vana puukulp on pärit Lähetepea külast, kellukese lisas autor. Kulbi pikkus 60 cm. Ivan Popovskihhi foto. Igor Tõnuristi erakogu.

Ülaltutvustatud rahakorjamise riistapuu eeskuju on üsna selge – luteri kirikus oli kunagi kasutatud pika kepi otsas korjanduskotti, mille küljes oli kelluke.

Siin kirikus [ilmselt Leesi – I.T.] aeti kukkarud. Toobi küljes oli vars, varre küljes rippus pisike kell, siis käidi sellega pikki pinkide. Kirikumees torkas nii pikalt kui ulatas. Korjati raha. (ERA II 114, 313 (2) < Kuusalu khk, Kolga v, Leesi k, Tammistu k < Rudolf Põldmäe < Mart Masurin, 75 a (1935)).

See komme on säilinud tänini eriti Soomes ja Rootsis, taas elustatakse seda Eestiski (kelluke korjanduskotil tänapäeval siiski puudub).

Samasugust kellaga puukulpi ehk *kula* on kasutanud muide ka Kihnu kadriseandid raha korjamiseks (vt fotol 5).

Peab märkima, et sellist rituaalset helivahendit nagu kellukesega puukulp või king pole Läänemere-äärsete maade rahvapilliväljannetes mainitud.

i. **Rahakorjamise kauss või klaas.** Setu pulmas korjasid külnaised valge rätiga kaetud kaussi või klaasi raha laua taga istuvalt vakarahvalt. Seda tehti lauldes ja tantsiskledes, müntidega kaussi või klaasi aeg-ajalt mõne istuva pulmalise ees nõudlikult raputades, et *raha kõliseks*. See toimus muidugi erilise laulu saatel, millega

võis keeldujat ka tõgada. Vanema põlvkonna setud mäletavad seda kommet tänapäevalgi.

j. Pulma lõpumärgiks oli mitmel pool traditsiooniline lärm. Selleks löödi puuhalu või kivi, isegi haamriga vastu majaseina, samuti võis millegagi kõvasti kraapida. Samas funktsioonis on kasutatud niisiis isegi kahte helitekitamise moodust – löömine ja kraapimine.

Kui viimane laud sõi pulma lõpul, siis õues seina taga kolistati ja kraabiti seina, siis teati, et on kojumine (AI ET 6, 314 < Iisaku khk – Alice Moora (1955)).

Pulmade lõpu märgiks olnud kapsasupp ehk hernesupp, mõnel pool taotud ka kiviga vastu seinu (ERA II 287, 69 (10) < Lügä-nuse khk, Purtse Liiva k < Järva-Jaani khk, Orina mõis – Johannes Tagam < Juhan Linde, 74 a (1940)).

3. Mitmesugustest erinevatest helidest moodustus **sanditajate lärmitsemine**. *Eesti rahvakalendri* VI köites on koostaja Mall Hiimäe mardi- ja kadrisantide puhul toonud esile eraldi alalõigu “Lärmitsemine, kellahelin” (Hiimäe 1994: 61–62), samast raamatust pärinevad ka näited alajaotustes a ja b. M. Hiimäe märgib, et sanditajate kellade ja lärmi kohta on andmeid enam maa lääne- ja idaosast. Kellahelistamist, nagu ka lärmi ja pillimängu, on ta pidanud võimalikuks algseks tõrjemaagiliseks tegevuseks, olgugi et otsesed teated niisugusest eesmärgist puuduvad (Hiimäe 1994: 21, 146).

a. Omaette rituaalsete helide rühma moodustab mardisantide peamehe ehk **mardiisa vööl rippunud või kepi küljes olnud kellukese helin**. On teateid ka kellukesest kadrisantidel. Näiteks Jõhvist pärineb teade, et mardiisal

[---] oli aisakell käes ja kaelakott kaasas. [---] Esmalt kõlistab isa akna taga kella ja palub [s]isselaskmist (RKM II 106, 645/6 (7) < Jõhvi khk, Kohtla-Nõmme as < Toila k – Laine Spirka < Pauliine Lepler, s 1887 (1961)).

Tartu-Maarja kohta on öeldud:

Tihti on mardiisal kell kaasas, mõnes kohas kuljused. Kella helistab märt teel ja ukse taga (E XIV, 45 (313) < Tartu-Maarja khk – Matthias Johann Eisen (1929)).

b. **Kell** võis (vähemalt 20. sajandil) kuuluda ülemeelikuma mardisandi kostüümi juurde ka **suguelundite helilise sümbolina** (vrd ka ülalpool kirjeldatud stseeniga noorpaari magama viimisest Lügä-nuse pulmas, punkt III 2f):

Mardipäeval ikka suur kirju seelik selga. Mehel kolises lehma-kell kogu aeg seeliku all (EKRK I 63, 507 (2) < Nissi khk – Rein Saukas, Reet Treial, Olev Remsujev < Marta Saarmets, s 1901 (1968)).

Torma kandis riietuti vastassugupoole riietesse.

Mõni teeb end jälle eriliselt tähelepandavaks, et seob kella jalge vahele kõlisema (ERA II 107, 485 (14) < Torma khk, Avinurme k – Mihkel Sild (1936)).

c. Mardisantide **rituaalsed lärmi** on tekitatud väga **erinevate vahenditega**. Nii näiteks on kasutatud lisaks **kelladele** ka **kulju-seid** (Tartu-Maarja, Koeru), **piitsa** ja isegi **panni**. Kihelkonnalt on kirja pandud:

Suure käraga liigutakse külas. Mardiks käivad harilikult mehed. Taotakse panni pihta ja karjutakse nagu metslased (ERA II 285, 471 (22) < Kihelkonna khk, Lümada v, Koimla k – Elmar-Heinrich Prei, s 1927 (1940)).

Ülo Tedre juhib tähelepanu sellele, et varasemal ajal võtsid mardisandid kaasa kellukese ja piitsa, sest vana uskumuse järgi peletasid kellahelin ja piitsaplaks eemale kurjad jõud, kes mardiööl ringi uitasid (Tedre 1974: 105). Seoses piitsaga viitame ka piitsa ja piitsaplaksude maagilisele kasutamisele pulmatseremoonias.

d. Samasugust **kellaga puukulpi** ehk **kula**, nagu kasutati pulmades (vt eespool), on tarvitanud ka Kihnu kadri- ja mardisandid raha korjamiseks:

Kadrid olid mitmet moodi ehitud [...] Näo ees olid katted. Kaasas kanti veel kula – kõvera varrega puukulpi, mille alla oli kell pandud, mis kõlises (st, et tahab raha). “Rahaaaja” ise hüüdis: Raha, raha, raha! (RKM II 27, 668 (12) < Kihnu khk, Turu k < Sääreküla – Aino Strutzkin < Olga Türk, s 1893 (1948)).

Theodor Saar kirjeldab, kuidas kellaga puukulpi kasutanud Kihnus mardisandidki:

Üks martidest oli raha-aaja. Sel oli käes suur puukulp, mille küljes rippus aisakell. Seda kulpi raputas raha-aaja iga

pereliikme ees, nii et kell tilises, ja anus: Raha, raha! või Anna raha, anna raha! (RKM II 300, 136 (9) < Kihnu khk, Mõisaküla ja Sääre k. – Theodor Saar < Mihkel Türk, s 1893, Eliisabet Türk, s 1897, Anna Loob, s 1886, Nikolai Tapp, s 1904 (1973)).

Kihnlaste kula on ilmne mälestus nende varasemast luterlikust usutunnistusest (19. sajandi teisest poolest on kihnlased õigeusklikud).

e. Mardisandid kasutasid ka **keppi**, kuid teatest otseselt ei selgu, kas tseremoniaalseks **löömiseks vastu põrandat** või ka laulutantsu saateks. Nimelt jutustati 1960. aastal Karksis mardis käimisest:

Mardiesä ja -emä ollive ka üten, kott olli kaalan [---] Me ollime latse – vanadel ollive kepi kaasan, lõive nendega ikki: Kiltsat-koltsat, tantsige, lapsed! Mul olli kan 'nel kaasan, ma lõin sedä, sõs saive tantsi (RKM II 87, 476/7 (10a) < Karksi khk, Polli v – Herbert Tampere < Anna Palu, 83 a (1960)).

Ilmne on, et mardiisa tseremoniaalsed keppi kasutati käsuandvaks löögiks vastu põrandat.

4. **Näärisoku kostüümi heliliseks** atribuudiks oli Lääne-Eestis, eriti Saaremaal tihti **plekist krapp või aisakell** (vähemalt 20. sajandi algupoole andmeil). Ida-Saaremaalt on kirja pandud järgmine näarisoku välimuse ja liikumise kirjeldus: *Pea oli looga kül' ges, pisike tilin [kelluke] oli koa kurgu all looga kül' ges. [---] Tulid suure kisa ja kargamisega, mis kellud laksusid ja paukusid kaelas* (Toomessalu 1969: 178, 183, foto lk 181).

Aadu Toomessalu vahendusel toome ära veel ühe värvika kirjelduse näarisoku (üsnaagi mitmekesisest) lärmitsemisest Saaremaal:

Kui siis sokud uieaasta ööse kell kaksteisnd välja läksid ja külas perest perese kargasid, oli siis aga kisa-kära, pirinad-parinad. Sokud karjusid, kellad kõlisesid, pill mängis, umba põrises- kõlises, küla koerad kõik aukusid (ERM KV 129, lk 172 – Aadu Toomessalu (1965)).

5. **Tõrjemaagilise tegevuse** seisukohalt on huvitavad kaks teadet Hiiumaalt Reigi kihelkonnast **pirdude kasutamisest** sihipäraste helide tekitamiseks.

Tuhkapäeva õhtu kahte piirgu pekseti vastamisi ja üiti: Tiss-tass-tuss toast välja! Sedasi pekseti laiskust välja (ERA II 254,

515/6 (76) < Reigi khk, Kõrgessare v, Jõesuu k – Enda Ennist
< Konstantin Laid, s 1870, ja Leena Laid, s 1890 (1939)).

Mingi (vehkimise?) heli tegemist laiskuse välja ajamiseks on üks kord mainitud ka Käinas:

Õhtul võeti riie kätte ja pekseti sellega tuss-täss toast välja
(E, StK 24, 48 (2) < Käina khk ja v, Mäealuse k – August
Voldemar Kõrv < Ann Maripuu, 82 a (1924)).

6. Maagilise helitekitamise valdkonda kuulub **koputamine vastu rauast tööriistu**. Nimelt on jõulu- ja uueaasta kombestikuga liituvat tööriistade liigutamise tavaga seotud üks teade Kodaverest selle kohta, et rauast tööriistu (ja muidki raudesemeid) on peale liigutamise ka koputatud, et nendega töötamine igati edeneks:

Elistvere valla rahval on ennemuiste see pruuk olnud, kui õpetaja jõulu esimesel pühal kantsle pääle läinud ja jutlust alustanud, siis on mõned kirikust kodu läinud ja säääl kõik raudasjad, mis neil kodu olivad, liigutanud ja koputanud, nagu sirbid: peab kerge olema vilja lõikada [---]; vikatid: hein peab siis hää saama [---]; padad: supp ja pudru peavad [---] aasta otsa head olema [---]; sahad: kerge künda [---]; uksehinged: kedagi paha ei tule siis uksest sisse, jne. 30 aastad tagasi tegi seda tempu veel iga jõulu esimesel pühal üks pobolimees [---] Igavere külas Elistvere vallas Maarja kihelkonnas (H I 4, 712 (1) < Kodavere khk – A. Thomson (1876)).

Tõsi küll, kommenteerides teateid kirjeldatud jõulutavade kohta, ei pööra Mall Hiimäe, vastava *Eesti rahvakalendri* köite koostaja, koputamisele tähelepanu, põhjuseks küllap selle erandlikkus, kuid osutab tööriistade liigutamisest varasemale kombele – tööde imiteerimisele (Hiimäe 1995: 98, 279).

IV. MUUD SIHIPÄRASED LÄRMID JA HELID

1. **Pannilöömine** – tava, millega avalikult avaldati oma äärmiselt negatiivset suhtumist mõnesse külast lahkuvasse inimesesse. Selleks löödi vastu panne, adrahõlmasid ja muid ettejuhtuvaid metall-esemeid. Pannilöömiseks võis olla muidki põhjusi, kuid alati oli see seotud avaliku häbistamisega. Jaan Pärt Saaremaalt Laimjalast rääkis nii:

Panni lüüakse koa siis, kui üks va sant ull inimene äe lihab. Tükkis äe lihab, külast elamast äe lihab. See on ikka jälle ea meele pärast lüüakse, et riust lahti saab. See pidi inimesele kõige suuremaks äbiks olema, kes saadetakse minema pannilöömisega (ERM KV 129, lk 169/170 < Põide khk, Laimjala v, Mäe k – Aadu Toomessalu < Ivan Pärt, s 1880 (1961)).

Teen väikse ülevaate endisaegse pannilöömistava põhjuste ja olukordade kohta oma 1980. aastal Vastseliina kandis tehtud üleskirjutuste põhjal. Neis on fikseeritud peamiselt 20. sajandi algkümnenditel esinenud olukorrad, mil panni löödi. Näiteks kui halvasti töötanud teenija või halb sulane talust ära läks, siis tema minekul löödi. Kui moonamees läks, ka *sis põrutati panni*. Löödi ka neile, kes näiteks Mulgimaale teenima läksid (*seal sai kallist palka*). Ärapõlatud peigmees korraldas 1920. aastal häbitava pannilöömise oma pruudile ja tema uuele peiule, kui nood laulatuselt tulid. Võis ka muidu pulmarongile panni lüüa, *kui vimm sees oli, löödi ka, midagi oli tüdrukuga viltu, olid tee ääres ja lõid panni*. Panni võis lüüa oma meest pidevalt hülgevale naisele, keda mees ikka koju tagasi tõi. Ja kui külanaised olid korra sel puhul naisele panni lõõnud, jätnud mees naise tagasitoomise järele.

Pannilöömise tava on siin-seal püsunud kuni peaaegu 20. sajandi lõpuni (Tõnurist 1995: 189). Tavaõiguslikust aspektist on see rahvapärase ostrakismi nähtus aga veel täiesti uurimata valdkond. Ja nagu ülaltoodust nähtub, on sellel ka omamoodi “muusikaline aspekt” täiesti olemas.

2. Teise huvitava, kuid etnograafilisest ja folkloristlikust aspektist väheuuritud rühma moodustavad **kirikukellad**, samuti mõisate **signaalkellad**, ka endisaegsed **majakakellad** ja **raudteejaamakellad**. Oma kokkupuudetest kirikliku traditsiooniga teab autor, et peale kindla, otseselt jumalateenistusega seotud kellalöömise oli – ja on vast mõnel pool praegugi – ka kohalikke kellalöömistavasid, mis pole ülemaaliselt levinud, kuid on luteri kirikus aktsepteeritud. Näiteks löödi kolm korda kella, kui keegi lähikonnas suri; kohalik tava määras, mis hetkel hakati lööma matusekella, kui surnurong kirikule või kalmistule lähenes. Omad tavad olid ka siis, kui kirikul oli kaks kella – oli teada, millal löödi üht suurt, millal väiksemat, millal mõlemat vaheldumisi. Seda tava peegeldavad kujukalt mõned tuntud naljandidki. Näiteks palub peig laulatusel ikka suurt kella

lüüa, arvates, et ta väljavalitu on täiesti “puhas”, pruut aga palub sekka ka väikest kella helistada.

Peaaegu uurimata on Eestis ka eestlastest kellameeste õigeusu kirikukellade löömise traditsioon. Kas on seda kogutudki, v.a üldtuntud vokaalsed imitatsioonid? Kirikukellade helistamise rahvapäraste tavade uurimise vajadusele Eestis on osutanud ka Helen Kömmus oma artiklis kirikukellade helistamisest ja nende vokaalsetest helijäljendustest (Kömmus 2004: 30–35).

Ühe näitena lisame veel, et tundmata mõisakellade helistamise nähtust jääb üsna arusaamatuks Jõhvi regilaulus *Kubjas, lase lõunale!* sisalduv kella helistamise palve:

*Meie kulla kupjakene,
armas aida Jaanikene!
Löö keppi, kelista kella,
lase lapsed lõunaella,
õigel ajal õhtaella!* (H III 1, 96 (4) < Jõhvi khk, Türsava v – Marie Treuberg < Mari Luts (1888)).

Antud lõigus mainitud **löö keppi** tähendab ilmselt lokulöömist, sest sama laulu teises variandis öeldakse kurjale kupjale otse:

Lüe lokko ja kelista kella paludelle! (EÜS VI 1149 (31) < Jõhvi khk, Voka v – August Sildnik (1908)).

3. Ettekavatsetud lärmitsemisega, mis võib kuuluda ka tantsimisega seotud juhusliku müra tekitamise sfääri (mida vaatleme allpool), on seotud üks omapärane teade **tantsimisest tühjadel pähiklikoortel**. Harju-Jaani kihelkonnast on 1948. aastal ümber jutustatud Anette Karu mälestusi endisaja elust:

Nagu öeldud, oli pähklikorjamine eriti noorte inimeste lõbuks. Muid talguid ega talgutagatippe ei tea, kui ainult Peningi koolimajas oli kord Hermann Vahtriku nimeline kooliõpetaja, umb[es] 65 aastat tagasi, see lasknud (mitte koolilapsi) poisse ja tüdrukuid pärast pähklite korjamist ja söömist õhtul koored kõik põrandale puistata ja siis noored tantsinud nende koorte otsas, et “selge ragin olnud aina taga”. Üldse hoiti ja koguti pähkleid ja neid “oli alati jõuluni võtta noortel inimestel oma vahel” (ERM KV 77, 150/151 (12) – Harju-Jaani khk, Raasiku v, Tõhelgi k – Linda Karu < Anette Karu, 71 a (1948)).

Kust eeskuju saadi või oli see pähkliskoortel tantsimine õpetaja hetkeline improvisatsioon, pole teada.

V. MUUSIKALISE TEGEVUSE SAATEKS KASUTATUD HELID

Idiofone on sageli kasutatud rütmi- ja saatepillidena mitmesuguse muusikalise tegevuse – pillimängu, tantsu ja laulu – juures. Vastavalt sellele, kas idiofoni mängiti eelkõige teistel pillidel tehtud muusika saateks või juhuslikumalt, täiesti üksi tantsu või laulu saateks, jagunevad nad kaheks.

Va. Meloodilistel pillidel tehtava (tantsu)muusika rütmiline saade

1. Mainime kõigepealt pilli, mis on tegelikult lausa omaette variantiderohke nähtus – nn *tuhapill*. See on n-ö kaheosaline pill, millel on alus ja kepp.

a. **Tuhapilli** tegemiseks on vaja mingit kõva ja veidi krobelist alust – laud- või isegi kivi- või kivipõrandat, tühja õllevaati, ust või pinki, mille peale riputatakse tuhka. Mööda seda pinda kraabitakse alumisest otsast veidi lõhestatud luuavarrega (mis *lärises*, nagu autorile 1972. aasta Tõstamaa kandis öeldi) muusika rütmis. Mängumoodusel pillil võib olla muidki nimetusi, mis lähtuvad seadeldise põhiosadest – *varrekepp*, *pingipill* jms. Saaremaal Laimjala kandis kirjeldas seda Aadu Toomessalule 81-aastane Ivan Pärt nii:

Mo isa tegi seda juba siis, kui torupill mängis. Kõiguste kõrtsis mängiti torupilli, mo isa lasi siis luuavarrega riuks-räuks, tümm-tümm parandal. Ma oli pisike kümneoastane poisijõmsikas. Sõuksele jääb ju kõik meele. Oma seitsekümmend aastad tagasi. [--] Kõrtsiahjust võeti näpuga tuhka, pandi parandale kivi peale, luua tagant tõmmati vars äe, selle vaheotsaga tõmmati siis seal tuha sihes kivi peal edasi-tagasi, riuks-räuks, riuks-räuks, vahest löödi jäme otsaga vastu parandad tümm-tümm nagu rummi. Mõni lõi jalaga, aga mis see va riidepätt siis oli, pehme läts-läts.

See kõik käis teise pilli taktiga kogu. Pidi käima, ta pidi tantsijatele särtsu ja elu juure andma, selleks tehti nõnda, et ikka eluga läks ja lõbus oli. Seda tehti löötsaga sammumoodi

Foto 6. Orava Põhikooli folkloorirühm Käopojad Võrus esinemas. Pingipill on kaunistatud puidust kitsepeaga. 5. november 2006. Janika Orase foto.

kogu kut torupilliga. Torupilli oli mo noores eas juba vähe. Olid juba pisikesed löötsad (ERM KV 129, 167/168 < Põide khk, Laimjala v, Mäe k – Aadu Toomessalu < Ivan Pärt, s 1880 (1961)).

b. Sellest tuhapillist, nagu allakirjutanu juba artikli alguses mainis, tekkis 1970. aastail külakapellides uus idiofonivorm – **pingipill**. See tehti ja tehakse kaasaskandmiseks mugavalt lahtikäivate jalgadega, kraapimise aluseks pannakse pingi ühele otsale eriline ristisüüga puitplaat (see annab parema kõlaefekti), pink kaunistatakse mõnikord puust sokupeadega, millel sarvedki küljes, jne. Sekunda ehk takti rõhutute osa(de) mängimiseks võeti luuavarrele (millega tõmmatakse takti esimest rõhulist lööki) abiks teine pulk või puu-

lusikas. Parim tuhk pingipilli jaoks on väidetavalt kasetuhk, briketi-
tuhk ei kõlba. Tuha asemel kasutatakse nüüd ka kriiti või kampolit;
vanastigi kasutati mõnikord kampolit. August Pulst kirjutab Saarde
kihelkonna pillimehe Hindrek Puki (s 1875) mälestuste põhjal:

*Pillidele tõmmati luuavarrega põrandal rütmi ligi [...] Sama
tehti ka põidlagaga vastu ust, mis pidi aga kampoliga olema mää-
ritud (Pulst 1974: 39).*

c. Mõnevõrra selgitamist vajab veel nn **kraatspill** – selle
üldistava nime all on 20. sajandil siin-seal fikseeritud mõningaid
rütmi mängimise seadeldisi, millel tekitati heli, kraapides mingeid
aluseid, pindu, pilpaid, keeli jms. Tundub, et need olid ilmselt laiemal
levikuta üksikleitused, kuid erinähtusena vajaksid nüüd kindlasti
fikseerimist ja uurimist kui uute eesti rütmipillide arendamise
katsed. Üks selline oli näiteks 1920. aastail Jõelähtme pillimehe
Peeter Piilbergi *kraatspill* – pikk moldpillitaoline kast, mille peal
asetsesid mitmed haavapuust laastukesed (5 cm pikad, 3 cm laiad),
mida puupulgaga klõbistati.¹²

Kaks erinevat kraatspilli leiutas 1940. aastail Tallinna pillimeister
Friedrich Voldemar Jansen. Esimest ta nimetas *rääkpilliks* ja see oli
tegelikult kepi – ammutuntud “luuavarre” – edasiarendus. Kepi alu-
mises otsas oli seest tühi laiend, millega kraapides saadi tugevat heli.
Teine F. V. Janseni kraatspill kujutas endast piklikku puutükki kahe
süvendiga, mille kohal asetsetsid metallkeeled. Neid kraapides või lüües
tekitati luua kraapimist meenutavad helid (Vertkov *et al.* 1975: 93).

Neljanda, *krookspilliks* nimetatud kraatspilli tegi 1970. aastail
oma külakapellile Martna mail Suure-Rõude külas elanud Ilmar Klaa-
sen. Alt tühjal piklikul kastil asetses kitsam lauake, mida pulgaga
kraabiti. Kast oli kõlakastiks, mis kraapimishelile kumedama kõla-
värvi andis (autori üleskirjutus 1970. aastatest). Näiteid sellistest
pillidest (näiteks nn *kraaps* Kirbla kandist jms) võib tuua veelgi,
kuid näib, et kraapimisel põhinevad naljakad idiofonid on rahvale
jätkuvalt huvi pakkunud ja need võiksid olla tulevikus koguni väärt
eraldi uurimist.

¹² On võimalik, et pillimees selle (pooleldi?) ise välja mõtles. Ta väitis sellist
pilli noorpõlves näinud olevat, kui aga A. Pulst selles hakkas kahtlema, põletas
pillimeister pilli ära (TMM, M 234, TA 27: ta 28, lk 498–500).

2. Idiofoni ja kordofoni vahepealne mänguriist, n-ö idiokordofon on **umba** (*umba, käsiumba, jauram, kongu, sokuloku, traktor* jt). See on tegelikult Lääne-Euroopas juba keskajast tuntud humoorika saatepilli – bumbassi (saksa k *Bumbass*) eesti rahvapärane mugandus. Kepile või loogakujulisele puule pingutatakse nõör- või metallkeel, mille all või küljes on resonaator – täispuhutud seapõis või plekkkarp –; kepi küljes on rohkesti mitmesuguseid helinaid, mängides tõmmatakse üle pingutatud pillikeele hambulise puumõõgaga ja lüüakse veel ka kepiga kõvasti vastu põrandat. Umba sai Eestis tuntuks tõenäoliselt 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alguses, rohkem aga Esimese maailmasõja päevil, mil seda olevat kasutanud Saksa sõdurid. Väga laialt sai umba Eestis taastuntuks 1970. aastate külakapellide vahendusel, tõsi küll eeskätt *jaurami* nime all, mis tuleneb vististi Pärnumaalt (tõenäoliselt Tõstamaalt, kus seda ka nii on nimetatud). Sel ajal tekkis rohkelt umba variante ja edasiarendusi.

Seda pilli on rahvas tema rütmipillifunktsioonist lähtudes ühendanud ka tuhapilliga. Tsiteerin veel kord A. Toomessalu vahendusel saarlast Ivan Pärti, kes kirjeldas nii lihtsamat loogakujulist, kellukestega varustatud *sokulokut* kui ka keerulisemat *umbat*:

Umba see on seesammu, mis enne kõrtsis luuavarrega riuks-räuks, tümm-tümm tehti. See polnd pill ega kedagi. See oli muidu sõuke mürts-kärts, andis teise pillile mõnu ja elu juure (ERM KV 129, 167 < Põide khk, Laimjala v, Mäe k – Aadu Toomessalu < Ivan Pärt, s 1880 (1961)).

Selles lühikeses iseloomustuses on jutustaja täpselt juhtinud tähelepanu puumõõgaga tõmmatud helile *riuks-räuks* ja siis umba aluspuuga vastu põrandat löödavale *tümm-tümmile*.

Villem Nõgu Laimjala kandist ütles A. Toomessalule 1962. aastal:

Umba pole pill, kits pole elajas, eesel pole obu, aga kõik ajavad oma asja äe, kui käde võetakse ja mees järges on. Umba oli muidu üks kilin-kölin ja tümin. Näärisokkudega ta passis kõige paramine kogu (ERM KV 129, 165 < Põide khk, Laimjala v, Ridala k – Aadu Toomessalu < Villem Nõgu, s 1879 (1962)).

Tuhapilli ja umba ning muude meeste lärmitagemiste ja -vahendite kohta ütles I. Pärt veel, et *targa peaga seda äi tehtud* (ERM KV 129, 169 < Põide khk, Laimjala v, Mäe k – Aadu Toomessalu < Ivan Pärt, s 1880 (1961)). Viimast asjaolu on autorile välitöödel mu-

jalgi Eestis 1970. aastail kinnitanud mitmed teised vanemad inimesed.

3. Idiofonide hulka kuuluvad veel **kuljused** ja **kellukesed**. Neid leidub rohkesti arheoloogilises materjalis, mis näitab, et kostüümi juures oli neil ja nende kõlal kindlasti teatud tähendus. Kellukeste tähtsus on hästi fikseeritud ja uuritud näiteks seoses mordva naiste rõivastusega (Bojarkin 2004: 11–31). Tantsimisel helisesid metallripatsid ja kellukesed tantsurütmis.

a. **Keha ja riiete külge riputatud kellukesed ja muud metall-asjad.**

Jüri kihelkonnas Limu külas elanud Mari Põldmäelt (s 1878) on 1957. aastast haruldane teade, et Vaskjala kõrtsis tantsis üks vanamees **kuljustega vöö**l. Teatest ei selgu otseselt, kas muid saatepille oli või mitte, kuid situatsiooni arvestades võib oletada, et pigem mitte. Värava Ants vedanud nimelt voorimehega kihla, et tantsib nii, et ükski kuljus ei kõlise:

[---] *vuorimees tuond oma kurinad ja vanamees sidund oma kere ümber ja akand kõrsu pörandal tantsima labajalga, aga mitte üks kurin põle kõrisend ja vanamees soand viina [---] Ja tantsind kohe-kohe nõnna, et üsna vehkind aga [---] Üks suur tantsumies oli ja naljamies oli (Must 1965: 141).*

Mõneti juhuslikuks (aga siiski kostüümi tõttu üsna vältimatuks) ja tantsu saatvaks helitaustaks võib pidada ka naiste **hõbe- ja vask-ehete (rõhud, vaselised, tinulised) kõlinat** laulu või tantsupilli saateks. Setu traditsioonis on see meie päevini püsinud. Läänemaal Varblas jutustati:

Paatsalu ja Paadremaa tüdrukutel olid rahad kaelas. Nagu rants ümmer kaela. Päris õberublad olid traadi külles. Kui tantsiti, rahad pörusid (ERA II 195, 170 (18) < Varbla khk, Saulepi v, Helmküla – Richard Viidalepp < Mari Puskar, 86 a (1936)).

Rahvarõivauurija Aino Voolmaa vahendusel toon tõlke Friedrich Reinhold Kreutzwaldi käsikirjast Alutaguse rahvarõivaste kohta:

Taga vöö külge riputatud kō l i n a d, nõndanimetatud rõhud, koosnevad osalt messingist kettidest, osalt piklikest plaatidest. Need osad puutuvad iga liigutuse juures kokku ja teevad nimelt tantsimisel midagi janitšarimuusika taolist torupilli juur-

de [autori rõhutus – I.T.]. *Pihkva eestlannade juures võib neid kõlinaid veel praegu näha* (Voolmaa 1959: 228).

Regilauludes on hõbedaste paatrite paukumine, rublatükkide robin ja killingite kõlin lausa noorte naiste heliliseks sümboliks. Siin otsestelt ei seostata ehete helinat pillimuusika või tantsuga, kuid võime oletada, et rikkalikult ehitud neiud pidid tingimata ka **helisema**:

*Meil on külas küllalt neidu,
orgus on obusi külla,
mäe peal on karja külla,
külas on külla neidusida.
Seal on elmede elina,
seal on pauade¹³ parina,
rublatükkide robina,
siidirätiku rädina.
Orus on ooste külla –
seal on kellade kelina,
mäe peal on karja külla –
seal on krappide krabina* (H II 7, 225 (100) < Vaivara khk – Heinrich Masing (1889)).

Helisesid tantsu ajal siiski mitte ainult naised. Jüri kandis Vaskjalas elanud Leena Urmet jutustas Alice Moorale 1956. aastal rahvariietest:

Meestel olid lühikesed sinised püksid ja sukad. Kui peol olid pannud sukapaela vahele rakikella, siis tantsinud (AI, ET 5, lk 227 < Jüri khk – Alice Moora < Leena Urmet, 80 a (1956)).

Samasuguse teate kuljuste kõlisemisest (*paar pisikest kellukest-kurinat*) kirikus astuvate uhkemate Hiiumaa noormeeste sukapaelte küljes toob ära (küll allikale viitamata) Helmi Kurrik raamatus *Eesti rahvarõivad* (Kurrik 1938: 70). Kuljuste kandmine meesteriietel on ilmne mälestus keskaegsete rõivaste kuljustest-kellukestest.

b. 19.–20. sajandil on **kuljuseid** ja **kellukesi** Eestis kasutatud ka **tantsumuusikaansamblites**. Vanadelt fotodelt võib näiteks näha koosseise: lõõtspill + suur orkestritrumm taldrikutega + aisakell; lõõtspill + kuljused; viiul + kuljused kaelas; “inimene-orkester” (pilli-

¹³ Pauad – ehted.

mees mängib korraga nii viisipilli kui ka mitut saatepilli, näiteks trummi ja kuljuseid).

4. Potikaas ja pudrunui on allpool kirjeldatud kombinatsioonis suhteliselt juhuslik idiofon ning seotud eelmainitud nähtusega “inimene-orkester”. “Pilli” kirjeldas autorile 1970. aastail Vändra mail Kurgja talumuuseumi kandis Särghaua l töötanud kohalik 68-aastane A.K., kes oli näinud seda 5–6 aastat varem ühel sünnipäeval Vändras.

Akordionimängija seisnud püsti ja mänginud oma pilli. Pilli külge oli horisontaalselt rippuma pandud potikaas. Ümber mängija põlvede oli seotud keerdu pikk käterätik. Keeru sisse oli asetatud puust pudrunui, mis vetrus. Kui pillimees mängides põlved laiali tõmbas, lõi pudrunui altpoolt vastu kaant. *Nagu munn oli*, kõlas jutustaja lühiiseloostus. See iseloostus paneb aga asja täpselt paika, sest ilmselt on siin tegemist frivoolse pulmanalja edasiarendusega “pilliks”. Nagu jutustas autorile kunagi üks tuttav, oli veel 1960. aastail Harju-Jaanis ühes pulmas sedaviisi (keeruga käterätt ümber põlvede ja pudrunui selle vahel) oma “mehelikkust” pika seeliku alt demonstreerinud keegi vanem naisterahvas, kes tantsijate vahel liikudes neid niimoodi ehmatada üritanud.

Märgime siinkohal, et ühes käes hoitava potikaane ja teises oleva pudrunuia või kulbiga löömist vastu kaant esines üsna tihti allkirjeldatavates pulma nalja- ja muudes “müraorkestrites” (pange tähele näiteid Pärnu- ja Saaremaalt).

5. Pudelitel mängimisest ehk mitut liiki pudelpillidest on mõningaid andmeid 20. sajandi algupoolelt ja hilisemast ajastki, kuid selle nähtuse ulatus ja eripära vajab veel uurimist. Nendime vaid, et fikseeritud on kolm mängumoodust.

a. Ilmselt kohalik leiutis on Pärnumaalt Vändra kandist ja Lääne- maalt Suure-Rõudest teada olev löötspillisaade, n-ö kliristamine ümargusel ja kandilisel (Kännu Kuke) pudelil. Viimasega keeratakse rütmiliselt järsu lühikese pöördega vastu siledat pudelit, tekitades tugevat klirisevat heli (autori üleskirjutus 1974. aastast, jälgides Suure-Rõude külakapelli esinemisi). Tõstamaalt on teada veel, et vastu pudelit hõõruti ka kandiliste külgedega teeklaasi (autori üleskirjutus Tõstamaalt 1972. aastast).

b. Teine moodus on selline, et lusikas asetatakse pudelisse ja raputatakse rütmiliselt (vt tsitaati punktis III 6). Autor on kogunud

andmeid niisuguse pudelimängu kohta veel Tõstamaa (teelusikatega pudelit löödi vastu põlve) ja Martna kandist ning Võrumaalt.

c. Kolmas: mitmesse pudelisse valatakse vett, pudelid häälestatakse neis vee hulka reguleerides omavahel ja mängitakse pulgaga kui ksülofoni. Pudelid võib ka nööri riputada. Selle mängumooduse traditsioonilisus vajab veel uurimist.

6. Omapärane nähtus on **pulma naljaorkester**. See on teadaolevalt eriti omane Pärnumaale, kust pärineb ka kõige rohkem andmeid. 1920. aastate fotodel parodeerivad ülemeelikud mehed isegi pukil seisvat dirigenti. Tõstamaalt Seliste kandist kirjeldati seda viiuli, löötspilli, trummi ja triangu saateks mänginud orkestrit järgmiselt:

[...] ku tuju õige kõrges tõusis, sis võeti pannid ja kereseuks veel abise, õeruti luuavarrega vastu parandad ja ust, löödi jalaga takti, lauldi, tõmmati suud viltu ja puhuti "pasunad" (ERA II 295, 57 (2) < Tõstamaa khk, Seliste v – August Laan (1941)).

Tõstamaa kandist on ka muid täpsustusi selliste orkestrite vaheldusrikka koosseisu ja üksikute helivahendite kohta. Näiteks võetud

Foto 7. Kliristamine kahe pudeliga. Autori rekonstruktsioon välitöödel nähtud mängimise järgi. Ivan Popovskihhi foto. Igor Tõnuristi erakogu.

Foto 8. Pärnu-Jaagupi kihelkonna Valistre küla Raasiku talu pulmad teisel päeval 1930. aastatel (Õunapuu 2003: 108 < Eesti Rahva Muuseumi fotokogu). Artikli autori arvates pildil nähtavad ja arvutavad(?) idiofonid: 1 – tarupakust trumm(?); 2 – tuhapill(?), tuhapilli mängimisele iseloomulik käteasend; 3 – triangel; 4 – ahjuuks(?), puukulp(?); 5 – taldrikutega trumm; 6 – pada ja pajakaas; 7 – pudel(?) + krapp; 8 – mingi helivahend (nui + laud); 9 – kilk(?), kilgimärgule iseloomulik sõrmede asend; 10 – mingi helivahend(?).

puust pajakaas ja mängitud sellel “loku moodi” puukulbiga, peene pilpaga tõmmatud rütmis mööda kartulikorvi põhja jne, seejuures võõbatud mängijate näod tahmaga mustaks (Igor Tõnuristi üleskirjutused Tõstamaalt (1972)).

Ka Saaremaalt Laimjala kandist on üks tore kirjeldus pidude aegu tehtud segaorkestri kohta, kus mängiti lõõtspillile kaasa.

Koost pandi vartpidi pudeli ja siis kõlistati rill-rall, rill-rall, rill-rall. Teise mehel oli jälle vana pann või ükskõik mis leki kopsikas käde juhtus. See lõi siis jälle sellega rummi sega. Puunuiaga, songinuiaga¹⁴ või lihtsalt puutükiga taguti panni pihta põnn, põnn, põnn. See jälle käis ikka lõõtsaga õhes taktis, ikka kogu, ikka kogu.

Seda tehti pühade ajal ja talgute ajal külatoas, kus noored koos olid ja tantsisid [---]. See oli ikka selleks, et see kisa-kära ja lõbu suurem oli. See andis ikka tantsile ja laulule oogu. See oli ikka siis, kui õlut oli ja peas kinni oli. Targa peaga seda äi tehtud (ERM KV 129, 168/169 < Põide khk, Laimjala v, Mäe k – Aadu Toomessalu < Ivan Pärt, s 1880 (1961)).

7. **Triangel** (*trangel, taktiraud, Setus ka tagiraud*) on olnud kasutusel saatepillina, mis eesti talurahva seas levis tõenäoliselt laiemalt 19. sajandil eeskätt orkestrite vahendusel. Maarahva seas valmistati trianglit 20. sajandi algupoolel näiteks ka hobureha piidest, samuti kõlbas parema puudumisel tavaline rõngakujuline pliidiraud. Mõnikord oligi nn triangel (st kolmnurk) hoopis rõngakujuliselt painutatud.

8. Üheks idiofoniks, mis taas 1970. aastail just külakapellide vahendusel esile kerkis ja on siiaamaani mõnes folklooriansamblis kasutusel, on **vaalikurikas**. Sellel mängitakse rütmisaadet, tõmmates pulga või pilpaga üle vaalikurika hambulise aluspinna. Vaalikurikat kasutatakse tänapäeval mitmel pool Euroopas rahvakunstiansamblites, kuid selle traditsioonilisust idiofonina Eestis autori poolt läbivaadatud arhiivimaterjalid paraku ei toeta (või pole tõendeid veel leitud?). Ilmselt on meil kurika tarvitamise eeskujuks olnud maailmas mujalgi samas funktsioonis kasutatav riibiline pesulaud, mis sai “pillina” eriti laialt

¹⁴ Songinui – pudrunui.

tuntuks 1950. aastail taidlusrühmades (Musical Instruments 1976: 131).

9. On mõningaid teateid kahe või isegi kolme **lusikaga mängimisest** mõne viisipilli saateks, kuid vastavaid andmeid on vähe. Nähtus vajab lisauurimist. Eeskujuks oli ilmselt venepärane lusikatega mäng, mille eesti mehed sõjaväest kaasa töid (nagu ka vene *pljaska*- ehk *kamaruski*-nimelise soolotantsu).

Vb. Tantsu või laulu juhuslikud saateriistad

Tõenäoliselt on mõnikord moodustanud tantsu või laulu ainsa helitausta ka needsamad idiofonid, mida sageli on kasutatud koos teiste pillidega (vt jaotuses Va), näiteks liikumisel rütmiliselt helisevad kuljused ja kellukesed, kopsiv kepp vms. Viimaseid siinkohal enam eraldi ei nimetata, vaid käsitletakse üksnes idiofone, mille puhul on esile tõstetud nende kasutamist muude pillide saateta. Osadel juhtudel on ilmselt esinenud individuaalset improvisatsiooni idiofonide kasutamisel.

1. Tants ainult puupulkade klõbina saatel

a. August Pulst vahendas Kolga-Jaani kihelkonna lauliku Marie Sepa (s 1860) mälestusi nii:

Näitas ka, kuidas mõisa rehes tantsiti, kui rehepapp ära oli, puupulkadega kilk-kõlk-kõlk takti löödi (Pulst 1973: 36).

Ilmselt tantsiti siis labajalavalssi? $\frac{3}{4}$ taktimõõt on ju sõnadega ette öeldud (*kilk-kõlk-kõlk*).

b. On kirjeldusi, mida võib mõista nii ja naa – kas ikka tantsiti keppide klõbina saatel või hoopis üle keppide hüpates nagu ristpulkade tantsu. A. Pulsti üleskirjutus Illuka *kaikatantsust* 1938. aastast:

Kaikatants või mis ta oli, mees kahe pulgaga lõi lugu. Nüüd mängitakse viiulil ja löötsal (Pulst 1960ndad: 872).

2. Meestetants toobripuude rütmiliste löökide saatel. Mustjalas käisid kolm päeva enne jõule toomad, valged riided seljas:

Suured tooripuud olid kääs, nendega tantsisid. Jalgadega üppasid ja puudega löid tasakesi põranda pihta takti. Siis pe-

remees pidi ise teadma, et ta nendele õlut tõi (RKM II 75, 310 (1)
< Mustjala khk, Vanakubja k – Erna Tampere < Ann Anis, 73 a
(1958)).

Kui rütmikalt ja millise muusika saateks toobripuudega vastu põrandat löödi, jääb kahjuks ebaselgeks.

3. Tants rusikalöökide ja sõnade saatel. See on autorile teadaolevalt ainuke fakt, kus saatemuusikat tehakse ka inimese kehaosade, antud juhul käte abil (näiteks inimese käteplaks, löögid käte või jalgadega vastu mingit alust jms on instrumentoloogide poolt samuti idiofonide hulka liigitatavad “pillid”).

Kabina valtsi kohta meenutati Torma kandis Sadala külas:

See tants ei olnud muud, kui et tulid vastakute kokku ja sedasi kaapisid jalgadega. Poisid ühel pool reas ja tüdrukud teisel pool nende vastas ja sedasi kargasid. [---] Suuga öeldi ette: akakaa, akaka[a]! Kas siis oli mõnd pilli?! Kost pilli võis saada? Inimesed olid vaesed, põlnud süiagi. Üks meesterahvas istus ja rusikaga lõi vastu lauda ja ütles ette: aka-kaa, aka-kaa! [---] Seda tantsiti sitavedu lõuna a'al (ERA II 253, 507/8 (37a) < Torma khk – Priidu Tammepuu < Anna Kruus (1939)).

4. Laulu võib saata kepiga kopsides. Nii on kuulus Häädemeeste laulik Kepi-Kadri (Kadri Mass) Arumetsa külast laulnud vahel regilaule, lüües mõnikord oma kepiga vastu põrandat.

Mina ol' lin kord Kivisel'äl külas, siis sääl ol' li üks väike vana inimene, öeldi Kepi-Kadri, kepp ol' li niisama pikk ku ta isi, siis tema laulis, kepiga koputas ja jalaga põrutas takti juure [---] (RKM II 166, 283 (18) < Häädemeeste khk, Kura k – Marta Mäesalu < Emiilia Kallas, s 1888 (1963)).

5. Läänemaal Karuse kihelkonnas on üles kirjutatud nn Raudimäeide pillilugu panni saatel:

*Võttis panni kätte, lõi panni ja laulis:
Ernes oli üsna ümmarguine,
uba oli pisut pikerguine,
lääts oli laterguine,
tatar kolmetahaline.
Mis oli tehtud, see oli nähtud,
kõrtsi võlg oli maksetud.
Tere aga, tere aga, tohtreärä,*

minu'ga naine nabast ära (ERA II 298, 385 (34) < Karuse khk, Paatsalu v, Äärepere k – Richard Viidalepp < Leenu Lüllmaa, 50 a (1936)).

6. Läänemaa Kirbla kihelkonna tuntud rahvapillimees Jaan Rand (s 1878) rääkis 1937. aastal Muusikamuuseumi ankeedile vastates, et kui pilli polnud, siis tantsitud labajalga ka **kuljuste** ja laulu saatel (TMM, Mo 238, 10. mapp).

7. **Värava kiuksutamise kohta** on parasjagu unikaalne teade Hiiumaa Pühalepa kihelkonna rukkiaganate tampimise talgutest. *Tulnud ette sarnane juhus, kus pilli ei olnud, siis üks poistest kiuksutanud koja väravad ja teised tantsinud* (ERA II 171, 580 (12) < Pühalepa khk, Pühalepa v, Harju k – Konstantin Vilu < Priidu Rakki, s 1878 (1938)).

8. Teatud liikumise “saatemuusikaks” võiks rangelt võttes pidada “kangakudumise mängu” (tuntud ka “kergotamisena”) juures tekitatavat **pingijalgade rütmilist(?) kolinat või klöbinat vastu põrandat**. August Pulst on kirja pannud Kolga-Jaani lauliku Kadri Asu (s 1870) 1937. aastal kirjeldatud kangakudumise mängu. See olevat naiste mäng, kus ollakse kaksiratsi pingi peal, kätega pingijalgadest kinni. Kaks korda löödi pingijalgadega vastu põrandat. Siis hüpati ringi ja löödi jälle kaks korda pingijalgadega vastu põrandat jne (Pulst 1960ndad: 780).

Raamatus *Eesti rahvamänge* avaldatud Kangakudumise mängu viies teisendis on kaks korda koputamine obligatoorne tegevus; mängu kestel tempo pidevalt kiireneb. Naiste mänguks pole seda küll ühelgi korral nimetatud (Kalamees 1973: 92–93). Tõsi küll, ei mainitud kirjeldustes ega ka Kagu-Eesti kergotamise traditsiooni lühikäsitluses pole pingijalgadega löömisel tekkiva klöbina vajalikkusele üldse tähelepanu osutatud (Hiemäe 1984: 211, 214). Seetõttu tekib küsimus, kas sel klöbinal kergotamise juures üldse tähtsust oligi, eriti veel, kui kergotamine toimus väljas pehmel rohusel maapinnal (põllul, orus), kus klöbinat ega kolinat ei saanudki tekkida.

9. **Ahjuuksest** kui idiofonist pulmaorkestri koosseisus oli ennist juttu, kuid ühe eripärase funktsiooni sai ta 1805. aastal Kose-Uuemõisa “talurahvasõjas”. Juhan Kahk kirjutab, et pealetungil mõisale järgnesid lipukandjale kolonnid muusikamehed.

Ojasoo teomees Tõnu Toomas oli endale ühe vana ahjuukse nööri ette riputanud ja lõi sellel keppidega trummi. Mõlemal pool trummimeest käisid marssi mängides kaks viiuldajat (Kahk 1961: 487).

Sõjaväeorkestri matkimine pole sugugi imekspandav, sest eeskuju võtmiseks oli talupoegadel võimalusi enam kui küllaga. Ka on teateid sõjaväemarsside mängimisest niisama kuulamiseks 19. sajandi Eesti külaolustikus, kus seda tegid sõjaväest naasnud külamehed – endised orkestrandid. Näiteks Simunas mänginud 1884. aastal viiulil “Lohusuu suure kindrali marssi” *vana kroonu muusikant Siimo Ants* (TMM, M 122-1).

10. Individuaalseks leiutiseks – ka omamoodi idiofoniks – võib pidada **viiuldaja piipu**, millega saadeti eeldatavasti tantsumuusikatki. 1975. aastal jutustas allakirjutanule 65-aastane rahvapillimees Kristjan Aasav Pärnumaal Talis, et tema isa Jüri Aasav (pärit Kõpust) mänginud viiulit vahel naljaks nii, et tema piip oli otsaga viiulil ja põrises mängu ajal vastu pilli. Isa viiulimäng olnud tavaliselt ikka selline, et *pill hõiskas käes* (Saarde khk, Tali v – Igor Tõnurist < Kristjan Aasav, 65 a (1975)).

VI. VIISIPILLINA KASUTATUD IDIOFONE

Järgnevas alajaotuses tutvustatakse üksikuid idiofone, mida traditsiooniliselt on kasutatud kui pille kitsamas mõttes, st muusika kui iseseisvate, esteetiliselt kujundatud ja väärtustatud helide tekitamiseks erinevates olukordades.

1. **Parmupill.** Olemasolevate andmete järgi on see Eestis olnud eelkõige tantsulise muusika pilliks, vähemalt teadaolev repertuaar koosneb vaid tantsutükkidest. Samas pole parmupill oma vaikse kõla tõttu tantsu saateks eriti sobiv, millele on ka rahvatraditsioonis korduvalt tähelepanu juhitud. Parmupill oli pigem hädaabinõuks, kui paremat saatepilli võtta polnud (Tõnurist 1996: 119–121). Võib arvata, et tantsutükke mängitigi parmupillil rohkem kuulamiseks kui tantsu saateks. Pikemalt parmupillil siinkohal ei peatukski, sest pill on tänapäevalgi üsna hästi tuntud, kui Eestis poleks üles kirjutatud üks jutt, millel on otsene paralleel Lääne-Siberi rahvaste traditsiooniga.

Nimelt on Jenissei jõe äärsed rahvad rääkinud lugu Kaigussist – ennast karu kujul ilmutavast metsloomade kaitsjast, kes mängis mahalangenud kase tüvest enduval pilpal. Sedaviisi matkinud karu-peremees *kalade, loomade ja lindude* häälightsi. Ta õpetanud jahimehi selle põriseva pilpa-parmupilli maagiliste helide abil jahitavaid metsloomi kokku kutsuma (Šeikin 2002: 126).

Ja nüüd üllatav eesti paralleel sellele Siberi jutule. Pille Kippar kirjutas Tori laulikult Liisa Kümmeilt üles loo “Karud tahvad muusikat”, mis tegelikult tutvustab meile veel üht idiofonide liiki:

Karud pidid muusikat armastama. Kus karu olnd metsas ja seal olnd suur puu, ümberkukkunud puu, ja karu on liigutand ja tõmmand neid lahti kistud puutükke ja need teind ikka [ütleb laulva jämeda häälega] kõuu! ja kõuu! ja pojad olnd ümber ja tantsind seal. Ja karu muudkui aga tõmmand ja tõmmand. Karud tahavad muusikat (RKM II 156, 560 (10) < Tori khk – Pille Kippar < Liisa Kümmel, 75 a (1963)).

Aga niimoodi – puust lahti kistud puutükki tõmmates – avastatud ju ülalmainitud Siberi jutus parmupill: selle pilli keel on ju nagu põrisev puukilluke. Kadrinas muide asendatigi kunagi ühe parmupilli murdunud raudkeel kadakast vestetud vetruva keelega ja mängitud edasi (Kohtla-Järve < Kadrina khk – Igor Tõnurist < Karl Lumiste, u 70 a (1980ndate algus)).

2. Saag ehk muusikaline saag. Sael mängitakse istudes, hoides käsisae tera süles püsti, käepidemega ots allpool. Painutades sae tera ülalt vasaku käega, muudetakse tera pinget ja seega heli kõrgust. Heli tekitatakse paremas käes oleva poognaga.

Eestis on sael harva mängitud veel 20. sajandi keskpaiku ja autor on seda kuulnud isegi Eesti Raadio vahendusel, kuid konkreetseid teateid tuleb juurde koguda. Antud juhul piirdun vaid nähtuse nentimisega.

LÕPETUSEKS

Nagu ülaltoodud näidete põhjal võib veenduda, oli Eesti maarahval 19.–20. sajandil üsna ulatuslik heliliste tegevuste maailm ja suhteliselt palju esemeid häälte tekitamiseks. Idiofonide maailma avasta-

mine algas väikelapsel juba hetkest, kui ta lõi käega vastu hälli kohal rippuvat seapõit, milles kõrisesid herved, ja tundis sellest rõõmu.

Paraku ei peetud rahva seas idiofonide kasutamist tavaliselt õigeks pillimänguks ja neid helivahendeid endidki muusikariistadeks. Kuid see oli siiski ettekavatsetult tekitatud instrumentaalsete helide ja kooskõlade maailm, mida võib kohati nimetada ka lärmikmüraks. Selles idiofonide helimaailmas võidi tihtilugu märgata esteetilist aspekti – püüti tekitada ka täpseid ja selgeid või eritämbrilisi lööke, ilusat puhast kõla. Või siis hoopis vastupidi – võimalikult lärmakat ja inetut kõla (vrd *pannilöömine*). Mõnede idiofonide kasutamist reguleerisid jäigalt uskumused, kombestik ja rahvakalender, samuti käitumismormid (mõned, tavaliselt kõrgendatud meeleolus, lausa purjuspäi mängitavad idiofonid kuulusid ilmselgelt “madalamasse” kategooriasse, nagu võib järeldada mitmetest rahvaütlustest nende kohta). Mitmete idiofonide esialgu üsna juhuslikuna tunduva kasutamise taga on tihtilugu üsna täpselt järgitav traditsioon. Samas tekib küsimus, kuivõrd traditsioonilised ja laiemalt tuntud olid sellised fonatsiooni juhud, mis on folklooriarhiivis fikseeritud vaid ühe korra. Mis on sel juhul traditsioonilisus ja mis hoopis loomingulise üksikisiku hetkeline spontaanne improvisatsioon?

Küllap kuulub traditsiooni hulka ka teatud annus loomingulisust ja võimalus uuendusteks, näiteks leidlikkus pulma naljaorkestri koostamisel. Viimast küsimust võib ülalöeldule lisaks illustreerida ka väljavõttega kirjast, mille saatis autorile 1972. või 1973. aastal¹⁵ tuntud rahvapillimees ja -meister, juba eespool seoses loku-
lauaga mainitud Elmar Luhats:

Lokkude tegemist¹⁶ tingis vajadus, kuna puudusid orkestrirütmi pillid. Et aga puu vastavalt pikkusele annab eri kõrguse kõla, kogesin juba poisikesena, kui meil olid kooritud palgid ritta laotud. Otsisin heliredeli välja ja haamriga koputades sai mõnigi aeglane lugu äramängitud. Et lauad kõlavad paremini, see selgus juba talu lokult (kodanlikul ajal¹⁷ pidi igal talul lokulaud üles seatud olema tulekahju jaoks).

¹⁵ Kirja originaal kahjuks kadunud (I.T.).

¹⁶ Jutt on ksülofoni laadsest kontsertlokust (I.T.).

¹⁷ Meenutagem, et kiri oli kirjutatud nõukogude ajal (I.T.).

E. Luhatsi juhuslikku mängimist palkidel võinuks vabalt ka **pal-gipilliks** nimetada... ja niimoodi produtseerida lõpmatuseni “uusi eesti rahvapille”.

Idiofone uurides selgus ka huvitav tõik, et taluelu igapäevase olmelise helitekitamise sfääris, n-ö idiofonide instrumentalismis, mis oli tihedalt seotud tööde, kommete ja uskumustega, oli üsna oluline roll naistel kui esitajatel, mängijatel. Ja seda olukorras, kus pillimäng polnud traditsiooniliselt üldse naiste avalikuks harrastus- ja tegevusalaks. Siit tõuseb järgmine küsimus: kas meil pole seoses mõnede tööriistadega – võimalike idiofonidega – tegemist hoopis erilise naiste musitseerimise sfääriga, võiks isegi öelda – naiste “varjatud instrumentalismiga”? Olgu siinkohas täheldatud, et rahvas ise ühendas teatud tööde helisid või helitausta just naistega (tuletan meelde, et neidude ja naistega seostati ka metallehete helinat). Selline naiste ühendamine teatud helidega võis muidugi tekkida ka seetõttu, et neid töid tegidki eeskätt naised, kuid poeetiline on see võrdlemine ikkagi. Jõhvist on üles kirjutatud regilaul “Võta naine töölt”, milles noormehele soovitatakse:

*Minu hella vennäkene,
ärä püia pühällä naista,
katsu kallilla ajalla! [---]
Püiä naine pühkimiselt,
katsu heinäkaare päältä [---]
Kus kuuled kurika hääle,
sirpide sihi-sähinä,
vikati heli-kelinä,
kangaspuie plaukumise –
säält tua naine nuorukene,
pisikene püstilinä (H III 1, 209/11 (9) < Jõhvi khk, Vaka k –
Mihkel Eljas (1885)).*

Artikli alguses sai mainitud, et maailma rahvaste idiofonid jagunevad helitekitamismooduse järgi nelja klassi ja kaheksasse alarühma. Kokkuvõtteks nentigem, et eestlaste 19.–20. sajandist teadaolevaid idiofone võib kindlalt liigitada kõiki kaheksasse alarühma. Kuid väljaselgitatud idiofonide instrumentoloogiline liigitamine polnud enam käesoleva artikli eesmärgiks.

ARHIIVIALLIKAD

Eesti Raadio fonoteek

PA-2202 – vestlus Muhu seppadega

Eesti Rahvaluule Arhiiv

AES (MT) – Akadeemilise Emakeele Seltsi murdetekstide kogu koopiad

E – Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogu, 1880–1934 ja mõned varasemad tekstid

E, StK – Matthias Johann Eiseni stipendiaatide rahvaluulekogu, 1921–1927

EKRK – Tartu Ülikooli eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri kogu

ERA – Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvaluulekogu, põhiliselt 1927–1944

EÜS – Eesti Üliõpilaste Seltsi rahvaluulekogu, 1875–1917

H – Jakob Hurda rahvaluulekogu, 1860–1906

RKM – Eesti TA Fr. R. Kreutzwaldi nim (Riikliku) Kirjandusmuuseumi (nüüd Eesti Kirjandusmuuseumi) rahvaluule osakonna rahvaluulekogu, peamiselt alates 1945. aastast

Eesti Rahva Muuseum

ERM EA – Eesti Rahva Muuseumi etnograafiline arhiiv

ERM KV – Eesti Rahva Muuseumi korrespondentide vastuste arhiiv

Eesti Teatri- ja Muusikamuuseum

TMM, f M 11:1/330, LÕS – Läänemaa Õpetajate Seminari fond

TMM, M 122-1 – August Krikmanni fond

TMM, M 234, TA 27: ta 28, lk 498–500 – August Pulsti fond

TMM, Mo 238, mapp 10 – fond “Rahvapillimehed ja rahvapillid”

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut

AI ET – etnoloogia osakonna käsikirjaline kogu “Etnograafilised teated”

KIRJANDUS

Ariste, Erna 1934. Lokulaud. *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat VIII*, 1932. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, lk 1–27.

Berg, Gösta 1972. Der Ringstock. *Ethnologia Scandinavica: A Journal for Nordic Ethnology* 2, lk 41–57.

Bojarkin 2004 = Бояркин, Николай И. *Мордовская народная музыка: Многоголосные инструментальные традиции: Учебное пособие* 1. Саранск: Изд-во Мордов. ун-та.

- Eisen, Matthias Johann 1925. Karjane. *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat* I. Tartu, lk 9–34.
- Elschek 1987 = Эльшек, Оскар. Стилевые типы народной инструментальной музыки в Словакии. Гишпиус, Евгений В. (toim). *Народные музыкальные инструменты и инструментальная музыка: Сборник статей и материалов в двух частях* I. Москва: Советский композитор, lk 68–105.
- Haak, Anu (koost) & Pall, Valdek (toim) 1989. *Väike murdesõnastik* 2: M–Ü. Tallinn: Valgus.
- Hiiemäe, Mall (koost) 1984. *Eesti rahvakalender* 3. Tallinn: Eesti Raamat.
- Hiiemäe, Mall (koost) 1994. *Eesti rahvakalender* 6. Tallinn: Eesti Raamat.
- Hiiemäe, Mall (koost) 1995. *Eesti rahvakalender* 7. Tallinn: Eesti Raamat.
- Hornbostel, Erich Moritz von & Sachs, Curt 1914. Systematik der Musikinstrumente. *Zeitschrift für Ethnologie* 46, lk 553–590.
- Jääskeläinen, Kari et al. 1985. *Rapapallit ja lakuttimet: Muinassuomalaisia soittimia = Fornfinländska musikinstrument = Ancient Finnish Musical Instruments*. Kansanmusiikki-instituutin julkaisuja 18. Kaustinen: Kansanmusiikki-instituutti.
- Kahk, Juhan 1961. *Rahutused ja reformid: Talupoegade klassivõitlus ja mõisnike agraarpoliitika Eestis XVIII ja XIX sajandi vahetusel (1790–1810)*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kalamees, Aleksander 1973. *Eesti rahvamänge*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kaljuvee, Grigori 1964. Eesti rahvapärasteid laste mänguasju. *Etnograafia Muuseumi aastaraamat = Ежегодник Этнографического музея* 19. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, lk 210–237.
- Karm et al. 2005 = Karm, Svetlana & Piiri, Reet & Reemann, Vaike & Värvi, Ellen & Õunapuu, Piret 2005. *Pulmawärk: Soome-ugri pulmadega seotud esemed Eesti Rahva Muuseumi kogudest*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Keem, Hella (koost) 1995. *Tartumaa saja-aastaste jutud*. Valimik korrespondentide murdetekste 5. Kogunud Hella Keem. Tallinn: Eesti TA Emakeele Selts.
- Kunz, Ludvík 1974. *Die Volksmusikinstrumente der Tschechoslowakei* 1. Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente 1: 2. Leipzig: Deutscher Verlag für Musik.
- Kurrik, Helmi 1938. *Eesti rahvarõivad*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Kõmmus, Helen 2004. Kirikukellade helistamisest ja rahvapärastest helijäljenditest. Hiiemäe, Mall & Labi, Kanni (toim). *Kolmas vend*. Pro Folkloristica 11, Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 30–35.
- Leisiö, Timo 1979. Tuulikannel. Ala-Könni, Erkki & Kaurinkoski, Tuula et al. (toim). *Otavan Iso Musiikkitietosanakirja* 5: *Raphael – Öttingen*. Helsinki: Otava, lk 513.
- Luha et al. 1939 = Luha, Artur & Kant, Edgar & Kruus, Hans & Tammekann, August Ferdinand (toim) 1939. *Viljandimaa: Maadeteaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus* I: *Üldosa*. Eesti: [Maadeteaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus] 7. Eesti Kirjanduse Seltsi Kodu-uurimise Toimkonna väljaanne 12. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts (vt ka <http://www.tarkvarastuudio.ee/graf/index.php?ID=211> – 12. mai 2007).

- Manninen, Ilmari 1925. *Etnograafiline sõnastik*. Teaduslikud õppe- ja käsiraamatud 7. Tartu: Loodus.
- Moora, Alice 1964. *Peipsimaa etnilisest ajaloost: Ajaloolis-etnograafiline uurimus Eesti-Vene suhetest*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Moora, Alice 1980. *Eesti talurahva vanem toit 1: Tähtsamad toiduviljad, teraroad ja rüüped: [Monograafia]*. Tallinn: Valgus.
- Musical Instruments 1976 = *Musical Instruments of the World: An Illustrated Encyclopedia by the Diagram Group*. London et al.: Paddington Press.
- Must, Mari (koost) 1965. *Keskmurde tekstid*. Eesti murded 2. Tallinn: Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Nazina, Inna & Tõnurist, Igor 2005. Valgevene pärimusliku pillimuusikakultuuri aluskontseptidest: Võrdlusvõimalusi Eestiga. Ojamaa, Triinu (koost) & Särg, Taive & Labi, Kanni (toim). *Pärimusmuusikast popmuusikani*. Tõid etnomusikoloogia alalt 3. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 49–64.
- Piiri, Reet 2005. *Talulaste mänguasjad*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Pulst, August 1960ndad. *Mälestusi muusika alalt*. Käsikiri Eesti Teatri- ja Muusikamuuseumis, M 234.
- Pulst, August 1973. Kilu-Mari ja teised. *Kultuur ja Elu* 10, lk 33–36.
- Pulst, August 1974. ...ja veel teised: [Rahvapillimängijad]. *Kultuur ja Elu* 1, lk 34–39.
- Romodina 2005 = Ромодина, Александр. Традиционные рассказы о северо-белорусских народных музыкантах-инструменталистах. Тимошенко, Алиса А. (koost). *Музыканты в культуре: Концепции и деятельность. Сборник статей*. Санкт-Петербург: Российский институт истории искусств, lk 102–120.
- Ränk, Gustav 1934. *Peipsi kalastusest*. Õpetatud Eesti Seltsi kirjad II. Tartu: Õpetatud Eesti Selts.
- Šeikin 2002 = Шейкин, Юрий И. *История музыкальной культуры народов Сибири: Сравнительно-историческое исследования*. Москва: Восточная литература.
- Tampere, Herbert 1975. *Eesti rahvapillid ja rahvatantsud*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Tedre, Ülo 1973. *Eesti pulmad: Lühiülevaade muistsetest kosja- ja pulmakommetest*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Tedre 1974 = Тэдре, Юло. Осенне-зимний период эстонского народного календаря и обрядность Мартынова дня. Путилов, Борис Н. *Фольклор и этнография: Обряды и обрядовый фольклор*. Ленинград: Наука, lk 102–109.
- Toomessalu, Aadu 1969. *Tuulik, kadakas ja leib*. Valimik korrespondentide murdetekste 3. Kogunud Aadu Toomessalu. Tallinn: Valgus.
- Tõnurist, Igor 1995. Pannilöömine. Viires, Ants & Troska, Gea (koost & toim). *Eesti rahvakultuuri leksikon*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 189.
- Tõnurist, Igor 1996. Parmupill Eestis. Tõnurist, Igor. *Pillid ja pillimäng eesti külaluses*. Scripta ethnologica 1. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 114–126.
- Vaserik, Anne (toim) 1993. *Esivanemate varandus: Rahvateaduslik teatmik*. Tartu: A. Vaserik.
- Vassiljev & Širokov 1975 = Васильев, Юрий & Широков, Александр. *Рассказы о русских народных инструментах*. Москва: Советский композитор.

- Verkotv *et al.* 1964 = Вертков, Константин А. & Благодатов, Георгий И. & Язовицкая, Эльза Э. *Атлас музыкальных инструментов народов СССР = Atlas of musical instruments of the peoples inhabiting the USSR*. Москва: Музыка.
- Verkotv *et al.* 1975 = Вертков, Константин А. & Благодатов, Георгий И. & Язовицкая, Эльза Э. *Атлас музыкальных инструментов народов СССР = Atlas of musical instruments of the peoples inhabiting the USSR*. 2. tr. Москва: Музыка.
- Viires, Ants & Troska, Gea (koost & toim) 1995. *Eesti rahvakultuuri leksikon*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Voolmaa, Aino 1959. Fr. R. Kreutzwaldi käsikiri Virumaa rahvarõivastest. *Etnograafia Muuseumi aastaraamat = Ежегодник Этнографического музея* 16. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, lk 219–248.
- Vulfson 1908 = Вульфсон, Э. С. *Эсты, их жизнь и нравы*. Где на Руси какой народ живет и чем промышляет. Москва: Панафидин.
- Võti, Tiina 1986. *Õllekannud: Monograafia*. Eesti rahvakunst 5. Tallinn: Kunst.
- Õunapuu, Piret 2003. *Eesti pulm*. Tartu: Tänapäev.

Summary

ESTONIAN IDIOPHONES – TRADITION AND “CONTINGENCY”

This article identifies and introduces Estonian popular idiophones and the areas of their application. The article is the author's first attempt of the author to pay attention to a relatively little known area of Estonian folk music. Idiophones are mostly sound makers made in a quite simple way, or commodities that were suitable as noise, rhythm or accompaniment instruments at various activities. In only single cases, idiophones were made as solo instruments for playing the melody (for example, jew's harp). Idiophones and their application were listed according to the activity domains of peasants, starting with sounds intentionally made for utilitarian purposes (entertainment, signal, preventive magic, etc.) together with an aesthetical aspect and ending by sounds made by musical activities (dancing, playing instruments in narrower sense).

Idiophones of peoples in the whole world are divided in four groups and eight subgroups according to the mode of making the sound. Instruments of all eight subgroups are found among the idiophones of Estonians known from the 19th and 20th century.

People did not regard the application of idiophones as a proper way of playing instruments and the sound makers themselves were not regarded as proper musical instruments either. However, the aesthetical aspect was noticed in the sound world of idiophones – as

accurate and clear beats, beats with different timbres, nice and pure sound as possible were attempted to be made, or on the contrary – as noisy and ugly sound as possible was attempted to be made (for example *pannilöömine* ‘drumming the pan’). The application of some idiophones was strictly regulated by beliefs, customs and folk calendar, and by behavioural norms. Although playing the instruments was traditionally not a public activity of women, they still played an important role in the daily sphere of sound making as performers because sounds or background noises of some works were associated with women.